

ՎԱՐՔ ՍՈՒՐԲ ՄԵՍՐՈՎԲԱՑ

Ս. Մեսրոպայ վարուց պատմութիւնն մենք զրոճ էինք 1904 թուականին, երբ մեր յարգելի հանգուցեալ բարեկամն Գր. Խալաթեանց այդ մասին մրցանակի յայտարարութիւնն արաւ: Նկատելով զորձս թերի փափաքելի կատարելութենէն, զանց արինք տպագրութեան տալու: Պատեհեմ մի երկու տարի առաջ կարգացուցեալ վանացս ճեմարանական համախմբութեան մէջ, և հետաքրքրական դատուեցաւ, սակայն զո՛ւ չլինելով ինքնին մեր շարագրածէն, առկաւին մոռացութեան մէջ պիտի մնար, եթէ Գրոց գիտի Յորեկեանն չզարթուցանէր ամեն հայի սրտի մէջ նիրհեալ զազափարններն, որով զնահատել և զըռուտել կամեցաւ համայն ազգն իւր Մեծ Զաւակր: Այս առթիւ զիջանելով յարգոյ «Բազմավէպ»ի խմբագրութեան ներողամիտ ստիպման, միայն զրոց գիտի զլուին յանձնուեցաւ տպագրութեան ներկայ Հայկական Յորեկեանի նուիրուած պրակիս մէջ, իսկ նախընթաց մասերն պիտի հրատարակուին նոյնպէս Բազմավէպի առաջին կայ 1914 տարուայ պրակներուն մէջ պարբերաբար: — Յուցակ յօդուածիս մէջ յիշատակուած տպագրական օրինակին: Խորենացի Վենետիկ 1865, Կորին 1833, Բուզանդ 1832, Եղիշէ 1893, Ղազար 1873:

Մեսրոպը Չորրորդ դարու սերունդէն է, որ «սնեալ և ուսեալ առ Մեծին Ներսեսի»¹ և «վարժեալ հելլէն և ասորի դպրութեամբ»², արքունի քարտուղարութեան պաշտօնով ծառայեր է նախ «առ հազարապետութեամբ Առաւանայ ուրումն»³ և ապա Խոսրով Թագաւորի ժամանակ՝ զինուորական վիճակի⁴ մէջ: Տակաւին երիտասարդական հասակէն, նորա վառվռուն երեակայութիւնն հայկական հորիզոնն վարդաւարմիր կը նկատէր. մանաւանդ երբ կաթողիկոսական աթոռն յաջորդելու կոչուեցաւ Ս. Սահակ: Արդեօք այս երկու հանճարներն ազդեցութիւն ունեցան Խոսրովի վրայ շեղելու զինքն Պարսից քաղաքականութենէն, յարելու առ քրիստոնեայ կայսերս Բիւզանդիոնի: Երբս այդ քայլն անելու շարժառիթն ունէին կամ ունեցած են մի ինչ որ դաշանց թղթից զոր երկիցս կը յիշէ Բուզանդ⁵ և ապա Եղիշէ ի Ե դարու⁶. Խոսրով՝ հրապուրուելով ապագայ միահեծան և ուժեղ Հայաստանի հեռապատկերով, բարեկամութիւն կը հաստատէ Արկաղիոս կայսեր հետ և

1. Խոր. զերք Գ. զԼ. ԽԷ:

2. Կորին, էջ 6. Ղազար 33:

3. Կորին, էջ 6:

4. Փարպեցի 33:

5. Մանաւանդ զի զուեան յիշեալ զգաշանցն կոնկոց զերզմանցն հաստատութեան, միջնորդութեամբ ի մէջ կայսերն Կոստանդիանոսի և ի մէջ Թագաւորին Տրդատայ եղեալ էր: Բուզ. Գ. Գ. զԼ. ԽԱ:

6. Եւ իբրև յանդիման եղեն մեծի Թագաւորին, և ընթերցան զգիր պապատանաց Հայոց աշխարհին և գլխաւորաբանսն նախնեացն, բազում մատենանք ի մէջ եկեալ ընթերցան, որ զնոյն Ուիլիս հաստատութեան ի ներքս գտանէին: Եղիշէ էջ 133:

կը գրգռէ Շապուհի ցասումն, և իր յուսացած օգնութիւնը չգտնելով կորսնցուց թագն և ազատութիւնն: Խոսքովի պաշտօնեայք, գործակիցք, Նախարարք և Կաթողիկոսն Սահակ, ամենքն իբր արքունի յանցաւորք պաշտօնանկ եղան և զրկուեցան իրենց հայրենի տէրութենէն և տանէն: Մեսրոփը այս ցաւալի իրականութեան առաջ կանգնած, հասկացաւ որ անցել է անդառնալի կերպով յոյս դնել թագաւորական գաւազանի վրայ փրկելու զՀայաստան սպառնալու կործանումէն: Ս. Սահակ վաղարշապատու Կաթողիկէին մէջ, ցաւոց և տրտմութեան մէջ ընկրմած կը տեսնայ Հայաստանի անկումն և աւերումն: Երկուքը հասկացել էին զիրար: Սահակ իւր եկեղեցական վիճակի մէջ մօտիկ կանգնած էր ժողովրդեան, իւր կոչմամբը դեռ կարող էր ոգի և շունչ փչել այդ մարմնոյն որ քայքայման վիճակի մէջ ինկել էր. իսկ Մեսրոփը հեռու կը զգար ինքզինքը և իրեն աւելի ցաւ կ'ազդէր չկարենալն ժողովրդին և հայրենեաց օգնելը, քան թէ կորուսած պաշտօնն և մարմնական պատիւն: Մեսրոփը ևս ինկաւ ցաւոց և տրտմութեան մէջ, իրեն ևս երևեցաւ տեսիլ, իր սիրելի Հայաստանն էր հրդեհի ճարակ եղած. աւերակներու կոյտերու մէջ կը շրջէին կուզ ու աղուէս: Յամբած էին իւր արծաթի գետերն և չորացած կանաչապսակ անտառախիտ ծառեր. հագիւ սովամահ ուղևոր իւր տարակուսած քայլերն կ'ուզէր ամայի և անստոյգ ճանապարհով. անասող երկինք զրկատարած կը ծածկէր իւր հայրենիքն: Այդ ապշութեան և հիացման մէջ յանկարծ ցնցուեցաւ, սօսափուն անցաւ մինչև ոսկերքն, բացաւ աչքերն և ահա փոխուած էր տեսարանն: Հայրենիքն շէն, մարգագետինք զարդարուած ծաղիկներով, ոստախիտ մայրիք պճնեն լերանց կուրծքն ու գագաթն, Երասխ փրփրադէզ ալիքներով բիւրեղատեսիկ կամար կապէ անդունդի վերայ, երկինք լուսափայլ աստղերով հրճուին և վարդակարմիր առաւօտն կը ծագի Հայաստանի համար: Ուրախութեամբ սիրտն մեծ շնչով լցուած, չի կարող ինք իրեն համար տալ թէ ինչ էին տեսիլները: Այն ատեն սպիտակ թաթ մը մատնանշեց անապատն: Սիրեց զայն Մեսրոփը և առանձնացաւ. հոն Մովսէսի պէս պիտի յղանայ իւր եղբարց ազատութեան միջոցները, հոն պիտի ծրագրէ ժողովուրդը անցունել գիտութեան ծովէն և ձուլել սուսերն ի գրիչ, և ապա պատգամախօս երենալ Հայաստանն ազգին, և զրջով պիտի յեղափոխէ և վերակազմէ Հայաստանը. թուղթն պարիսպ պիտի ածէ խաւարի արշաւանքներու դէմ, որ աւելի հաստատուն և յարատե պիտի պահեն հայու կեանքն՝ քան Արտաշատու և Անույ պարիսպներն: Երջանիկ անապատ Գողթան, ուր Մեսրոփը երկնքի և երկրի հետ խորհրդաւոր ներշնչմամբ իւր ծիրանի սրտի մէջ պիտի երկնէ և ձուլէ հայկական գիրերը, որով պիտի ծնանի պատանի գրականութիւնն և հրավառ արշալոյսի աչքերէն՝ պիտի ծագէ Հայոց Ռսկէ դարը:

1 Կորին էջ 7. Խոր. գիրք Գ. դ. ԽԷ:

2. Խոր. գիրք Ա. դ. ԼԱ:

Խոսարովու աղէտալի անկման հետեանքները միայն երկու հոգի զգացին՝ Սահակ և Մեսրոպը: Հայաստան միայն մնացեր էր անպաշտպան և անկարող իւր ազատութիւնը և անկախութիւնը պաշտպանելու հօր և թշնամի դրացի տիրապետութեան դէմ: Ծուրջ հարիւր տարի առաջ (382) Պորոս Կայսրն հաշտութիւն կնքելով Պարսից հետ, Հայաստանը բաժանեցին մէջերնին. այդ օրէն Հայոց Սև գիրն գրուեցաւ թէպէտ Տրդատի ջանքերով դարձեալ Դիոկղեսիանոսի և Կոստանդիանոսի ժամանակ, հռովմէական հովանաւորութեան տակ, կէս դարու չափ Հայաստան ազատ մնաց Պարսից հարստահարութենէն, բայց Տրդատայ յաջորդներու ժամանակ Բիւզանդական Կայսերութիւնն երթալով դէպ ի անկումն կը մօտենար, և անգոր կը զգար պաշտպանելու իւր հեռաւոր գաւառները, մանաւանդ Հայաստանը որոյ վաճառմամբ, ասանք, կը յուսար գտնել խաղաղութիւն: Յովհաննոս վերջին հարուածն տուաւ, հռովմէական անուան նախատական դաշինքով: Այնուհետև պարսիկներ հետամուտ եղան ջնջելու զքրիստոնէութիւնը, որպէս զի ընդ միշտ իրենց տիրապետութիւնը ապահովեն Հայաստանի վրայ: Արդէն որմզդական հուրն սկսել էր վառել հայ հողի վրայ. Մերութան և նմանիք իրենց ազգին դաւաճաններն՝ կը քանդեն եկեղեցիք, կը ջնջեն յոյն գրեանքն և կ'արգելուն յոյն դպրութիւն: Արքայից արքան հօգրագունի իրաւունք բանեցնելով Հայոց թագաւորներ գահազուրկ կ'անէ և Անուշ բերդի մէջ կը փակէ, Կաթողիկոսն կը կապտուի իւր հոգևոր իշխանութենէն, զոգցես ըստ բանի աւետարանին «Հարից զհովիւն և ցրուեսցին ոչխարքն»: Պարսիկք այլ ևս չեն մտածեր բնաւ սիրաշահիլ զհայերն՝ արշակունի թագաւոր նշանակելով, այլ Յագկերտ իւր Ծապուհ որդին կու տայ թագաւոր, որպէս զի նախարարագունք հետը կենցաղավարելով՝ ընտելանան Մագդէզանց կրօնքին. արդէն Մոգերն իրենց վարդապետութիւնը պարսիկ դպրութեամբ Հայոց մէջ տարածելու ձեռնարկեր են, և յաջողութիւնը իրենց կողմն էր, զի պարսկերէնն արդէն արքունեաց լեզու եղեր էր, որով շատերուն ծանօթն, կարգալով այն մուլար գրքերն, վերստին կը զարթնուն հեթանոսական զգացմունքներ, որոնք քրիստոնեայ թագաւորաց ժամանակ թաքնուած մնացած էին. բայց երբ Պարսից իշխանութիւնն գերակշիռ հանդիսացաւ, անոնք կրկին երևան կ'ելեն¹: Ամեն նշաններէն կարելի էր գուշակել Հայաստանի վերջն հասած լինելն: Այսպիսի դառն և դժուարին ժամանակի մէջ կ'ապրէին Սահակ և Մեսրոպը: Մին առանձնացած իւր դաստակերտի մէջ յԱռուստանն Վաղարշապատի². Իսկ միւսն յիւր դաստակերտն ի Գողթն գաւառի³

1. Եւ զօղեալ աղանդն հեթանոսական թաքուցեալ յաւուրն Տրդատայ մինչև ցայն ժամանակս. և այս յայննեցաւ ի վատթարել թագաւորութեան արշակունեաց: Խոր. գիրք Գ. գլ. ԽԷ.

2. «Հասանէր յառաջադն ի դաստակերտն իւր յԱռուստանի (Առուստան) յԱյրարատեան գաւառին ի Վաղարշապատ քաղաքն»: Ազաթանգեղոս էջ 626.

3. Երթեալ իջանէր առոստան (Առուստան) Գողթան յառաջին դաստակերտն իւր Կո. բրն էջ 14.

ինքզինքն միայնակեցութեան տուած: Ահա այդ երկու մարդոց մտաց առջև պատկերացած էր Հայաստանի ներկայ տխուր վիճակը և ապագայի ահաւոր կործանումն: Երկուքն ևս նոյն կրօնից սուրբ նախանձով և հայրենեաց սիրով վառուած, կը խորհէին անոր փրկութեան հնարքը գտնալ: Եւ գտան հնարքը, պահել և պահպանել քրիստոնէական կրօնքն և լուսաւորել հայերը, որպէս զի ճանաչեն իրենց գոյութիւնը պահպանելու գիտակցութիւնն: Պէտք էր կռուիլ խաւարի դէմ՝ լուսաւորել միտքը, պէտք էր կռուիլ պարսից դէմ, ազգային միութեան զաղափարով: Այս երկու նպատակին հասնելու համար կը պակասէր մտքերու հաղորդութեան միջոցն. հայն իւր սեփական գիրն չունէր:

Չարմանալի գուգադիպութեամբ այդ երկու լուսաւոր և խորհող մտքերը կը դիմէին միևնոյն նպատակին՝ անձանօթ իրարու աշխատութեան: Մեսրոփը տասը երկար և խաղաղ տարիներու մէջ յղացեր էր իւր մեծ ծրագիրն և կանոնաւորել գրերու մի ցուցակ. ուստի երբ Մեծն Սահակ վերստին հաստատուեցաւ Կաթողիկոս, նա իւր Գողթան սուրբ թաքստոցէն իբրև Նոր Մովսէս երեցաւ արքունեաց մէջ, Քրիստոսի զինուորութեան արուեստին ցանկալի եղած ամենքին: Ս. Սահակ իւր վիճակի բարեկարգութեան համար Եպիսկոպոսաց ժողով գումարել էր Վաղարշապատի մէջ. թէ ինչպէս դիմադրել Մազզէզի վարդապետութեան որ քաղցկեղի պէս սկսել էր ճարակ գտնել թէ Նախարարական և թէ ռամկաց տներն¹, Եպիսկոպոսաց ժողովին կը ներկայանայ Մեսրոփը, պարզ և համակրելի ծրագրով: Հայոց գիր ստեղծել կը փափաքէր²: Կաթողիկոսի և ժողովականաց քաջալերութիւնն Մեսրոփի ակնկալութենէն աւելի վեր էր. իւր պատրաստած ատաղձն բոլորի մըտքին յարմար եկած էր և համոզիչ: Որովհետև Ս. Սահակայ պէս լուրջ միտք մը չէր կարող վեր ի վերոյ ըմբռնել Մեսրոփի ծրագիրն և ասել թէ «յոյժ դիւրին է գիւտ իրացը զոր հայցես». և մանաւանդ կը խոստանայ աշխատակից տալ ուրիշ քահանայք, պատուիրելով թէ «ուր տկարանայք ի կարգել զհեգեհնայսն, բերեալ առ իս՝ ուղղեմ զայն»: Այս քաջալերութեան աւետիան անելով Մեսրոփը, հոգիաշունչ մարգարէի կորովով ձեռնամուխ կը լինի Հայաստանի վերածնութեան մեծ գործին, ստեղծելու գրիրն Հայոց: Մեսրոփը տասնամեայ փորձով համոզուեր էր թէ կան հայերէն նշանագրեր, որոնք անգործածութեան մատուցելով մոռացուեր էր իւրաքանչիւրի ձայն կամ հնչիւն. և կ'աշխատէր ինքնին առանձնապէս կատարելագործել. ուստի երբ իմացաւ թէ Ս. Սահակ նոյն նպատակով եպիսկոպոսաց ժողով գումարել է, թեւադրուած Վասմշապուհ թագաւորէն, որ հայերէն գրի և քարտու-

1. Եւ միանգամայն յօծարութեամբ գումարեալ հանդերձ աղօթիւք մեծովք առ Աստուած կանխելին վասն ամենայն ուղոց Քրիստոսաբեր փրկութեան հասանելոյ: Կոր. էջ 8.

2. Ապա. — ժողովել զաշխարհահող խորհուրդն երանելի միաբանելոցն, և զիրս նշանագրոյ Հայաստան ազգին հասանել (հաստատել). Կորին էջ 8.

դարի պակասութեան պատճառաւ շատ նեղութիւն կը կրէր, կու գայ Մեսրոպըրը ներկայանայ իւր ծրագրովն. թէ ժողովականը, «բազում հարց և փորձի և քննութեան զանձինս պարապեցուցեալ» և թէ Ս. Սահակ կը համոզուին որ Մեսրոպայ հանճարածն խելքի յարմար էր և իրագործելի, ուստի զինքն կը քաջալերեն հետեւելու առաւելագոյն եռանդեամբ, «քանզի յոյժ դիւրին է գիւտ իրաց զոր հայցէր»: Սակայն Մեսրոպը գործի ծանրութիւնն քաջ հասկացած լինելով, և տասնամեայ ճգնութեամբ խոնարհութեան խորն իջած, ի լուր Դանիէլեան նշանագրերուն, կը թողու և կը հրաժարի պահ մը իւր սկսած յաջող և սրտեմատիկ գործէն: Դանիէլեան նշանագրաց հետազոտութիւն և փորձնական գործողութիւնը երկու կամ աւելի տարով յետաձգելու պատճառ պիտի լինին Հայկական դպրութեան գիւտին:

*
* *

Տարօնոյ Ս. Յովհաննէսի Մարգարէանոցն կամ Հացեաց դրախտ կոչուածն լի էր ասորի և յոյն կրօնաւորներով, խառն Գուրմերու ցեղից ձեռնադրուած վարդապետաց և եպիսկոպոսաց հետ: Չորրորդ դարու պատկանող հռչակաւոր Վարդապետը Եպիփան, Գինդ¹ և այլն այս վանքէն էին և աշակերտը Մեծի Դանիէլի Ասորոյ, որ ընդհանուր զըլխաւոր էր Հայաստանի եկեղեցիներու²: Բուզանդի պատմութեան ընթացքէն կ'երևի որ Հացեաց դրախտի Միաբանութիւնն իւր առաքելական պաշտօնը կը տարածէր աւելի Հայոց հարաւային աշխարհներու վրայ, Ծոփաց, Աղձնեաց, հայ Միջագետաց և այլն: Գիտութիւնն և գրագիտութիւնը ասորերէնի և յունարէնի՝ առաջին տեղն բռնած էր եկեղեցական պաշտամանց մէջ. յառաջագիմութեան և զարգացման սիրահար Դանիէլի Աշակերտներից մին Եպիփան, հայեցողական կեանքին հետ միացուց նաև գիտութիւնն իրական կեանքի համար, զլխաւոր նպատակն էր քրիստոնէական կրօնքն ժողովրդական դարձնել, մատաղ սերունդն կրթելով. ուստի «և զնէր վարժեալը ընդ ամենայն երկիրն Ծոփաց, և լինէր Եպիփան լոյս երկրին Ծոփաց և լուսաւորէր զնոսա մեծապէս³»: Եպիփան իր գործունէութեան շրջանն կ'ընդարձակէ, անցանելով նաև

1. Եւ էր նոցա բուն զլխաւոր ասորն Գինդ, զի առհասարակ ամենայն մարդիկ երկրին Հայոց անուանեալ կոչէին սմա վարդապետ: Բուզ. Գպ. Գ. գլ. ԺԳ:

2. Այլ վերակացու և հրամատար տեսուչ և հոգաբարձու ամենայն եկեղեցեացն Հայոց Մեծաց ընդ ամենայն տեղիս: Բուզ. Գպ. Գ. գլ. ԺԿ:

3. Ծոփք և այլ 14 գաւառք ձեռական (պարզեական) իշխանութիւն էին Գր. Լուս. որդոց և թոռանց: Այս գաւառներու մէջ յատուկ ինձմրով «Ս. Կերսէս կարգէր ի տեղիս տեղիս դպրոցս յունարէն և ասորերէն յամենայն գաւառս Հայոց — (Բուզ. Գպ. Գ. գլ. Դ.): Դարձեալ նոյն դպրոցին կը պատկանին... Եպիփան... «Կարգուաց աշխարհին վարդապետ տեսեալ էր»... Ասոր համար է որ Մեսրոպը Ասորերէն զանապէն զինի, յետ ողջունելոյ Ս. Սահակն և վրամշակուած թագաւորն վարդապետի հրաման առեալ ի թագաւորն սկիզբն անկիրոյ զլուսաւորած կողմանն Մարաց (վարդապետել)... մինչև բնաւ արտաքոյ իւրեանց բնականութեան զերձանել» (բանականութեան վերձանել): Բուզ. Գ. գլ. ԺԿ. — Կոր. էջ 12:

Աղձնեաց երկիրն «լուսաւորէր և զնոսա»։ Եւ Միաբանութիւն կամ վը-
կայանոց մի ևս կը շինէ Տիգրանակերտ քաղաքի մտակայ մի աւանի
մէջ¹։ Հայախօս և ասորայիս բնակչութեան մը համար, զուտ ասո-
րի կամ յունական դպրութիւն ձեռնառու չէր, նա մանաւանդ որ այն
կողմերն երկար դարեր Հռովմէական ազդեցութեան տակն ինկած էին,
և լատին լեզուն այնքան ծանօթ լինելու էր երկրի վարիչներուն որ-
քան էր ասորին և յոյնն։ Ուստի հարց է թէ Եպիփան ինչ դպրու-
թեամբ կ'ուսուցանէր և լուսաւորէր իւր վարժարաններու մէջ հայ մակեր-
տիկ, որու համար գրեթէ անպէտք էին ասորերէնի և յունարէնի 22 գրե-
րից բաղկացած այբուբենը։ Չունէին մի այս Հայ-Ասորա-յունական
վարժեարն իրենց առանձին պայմանական դպրութիւնն կամ այբու-
բենն քաղուած և յերիւրած այլևայլ դպրութիւններէ՞, Պահլաւէ, Զենդէ,
Փիւնիկեան և այլն գրերէ, փոքր ի շատ յունական կամ Հռովմէական
գրութեան նմանութեամբ ձեւակերպուած։ Այո՛ ապահովապէս ունէին
և իրենց համար մինչև անգամ բաւականացուցիչ, որ չեն քաշուիր
Վառմշապուհին, Հայոց թագաւորին, առաջարկելու մտցնել նաև Վե-
րին Հայոց վարժարաններու մէջ։ Դանիէլ ասորին այս դպրոցին կը
պատկանէր, հետեապէս այդ նշանագրերն նորագիւտ կամ Դանիէլի
հնարած կամ յարմարցուցածն չէին։ Թիւրիմացութիւնն թուի յառաջ
եկած է կորեան մի աղաւաղ ընթերցումէն յորում նա ասէ. «Դանիէլ...
որոյ յանկարծ ուրեմն նշանագիրս ալփաբետաց հայերէն լեզուիս»։ —
մինչդեռ կարդալու է. «Պատմէր նոցա արքայն վասն առն ուրումն
ասորոյ եպիսկոպոսի ազնուականի Դանիէլ անուն կոչեցելոյ, որոյ
սակարծ (ստոյգիւ) ունէր նշանագիրս ալփաբետաց հայերէն լեզուիս»²։
նոյնը աւելի անորոշ բացատրուած է Խորենացու մօտ, Հարէլին ասել
տալով, որ խոստանայր հայկականացս լեզուաց առնել նշանագիր, յար-
մարեալ ի Դանիէլէ³։ Մինչդեռ շատ բացայայտ է Փարպեցու գրածն որ
կու գայ հաստատելու թէ հայերէն նշանագիրը կայի՞ն⁴ Դանիէլի մօտ, և
սորքս ոչ այլ ինչ էին քան Եպիփանու Ծոփաց և Աղձնեաց վարժա-
րաններու մէջ կիրարկուածն, կ'ուզեմ ասել նորագիւտ չէին և ոչ Դա-
նիէլէն յարմարցուցածն։ Եւ իսկապէս երբ Վահրիմ Հարէլի հետ կ'երթան
առ Դանիէլ ուսանելու և հմտանալու քաջապէս ընթերցանութեան, կը
տեսնան որ «վաղնջուց» գտնուած նշանագրեր են, յունական այբուբենի
կարգաւ շարուած. թերևս Դանիէլի բոլոր արդիւնքն յայսմ է և ոչ

1. Եւ ընդր գերկիրն Ծոփաց Վանիւք. և զնէր Վարժար ընդ ամենայն երկիրն Ծոփաց, և լինէր սուրբն Եպիփան լոյս երկրին Ծոփաց, և լուսաւորէր զնոսա մեծապէս։

Անցանէր և յերկիրն Աղձնեաց, լուսաւորէր և զնոսա և ընդր գերկիրն Աղձնեաց վաներով. և շինէր վկայանոց մի յաւանին ի քաղաքին Տիգրանակերտի, Բազ. Գր. Ե. զԼ. ԻԷ։

2. Կորիւն, էջ 9։

3. Կորիւն, էջ 8։

4. Խոր. գրք Գ. զԼ. ԾԲ։

5. Հարէլ անուն, որոյ ասացեալ էր յառաջագոյն ցարքայ, որ և մերձաւոր է առն քարե-
պաշտի Դանիէլի եպիսկոպոսի, առ որում նշանագիրքն հայերէն կային. Վազար, էջ 38։

աւելի: Սակայն ինչ որ լինի, պէտք է փոքր ի շատէ համոզիչ եղած ընդունել Գանիէլեան նշանագրերն, որ Ս. Սահակ և Մեսրոպը արժան դատել են երկու տարի, կամ ըստ Խորենացւոյն «սակաւ ամս», առ ի փորձ մատաղ մանկուտոյն ուսուցանել. և Մեսրոպին յանձնուած ժամանակ այդ ուսուցչութեան պաշտօնն, առանձին Վարդապետական ստաբիլան¹ կը տրուի:

Գանիէլեան նշանագրերն ըստ օրինակի յունականին շարուած, ենթադրել կու տայ որ 22է աւել չէին, զոր փորձելով երկու տարի, համոզուեցան որ բաւական չեն հայերէնի վանկեր և հոլովներ կազմելու համար: Գուցէ Գանիէլ իւր կողմէն պայմանական նշաններ գրել էր այլևայլ գրերու վրայ կրկնաձայներու և միւս հնչմանց պակասն լրացնելու համար, որ ինչպէս փորձն ցոյց տուաւ գործը կը զժուարացնէր և անկարելի կը դարձնէր ոչ «կարելով ստոյգ հոլովել զհեզեանայ բառից հայկականաց հագներգարար մուրացածոյին այնուիկ զծագրութեամբ»:

Գծարդգարար Ղազար Փարպեցի յայտնի չ'ասեր թէ Մեսրոպը Վաղարշապատու ժողովին ինչ ատաղձ ներկայացուցեր է, որոյ համար «քաջալերութեան աւետիս» աչքալոյս կ'ընդունի Սուրբ Հայրապետէն. սակայն դատելով որ նա երկար ժամանակ քարտուղարական պաշտօն վարած է, — մանաւանդ Խոսրովի ժամանակ, յորում Հայոց յարաբերութիւնն գիւանական գործերու բացառապէս Պարսից արքունեաց հետ էր, որ ժամանակի համար կը գրէ Խորենացին թէ «պարսկականաւ վարէին գրով» — հաւանական կը թուի մեզի որ Մեսրոպը այդ նշանագրոց մի մասն առնուած լինելու էին Պարսիկ և զենտի կամ պահլաւ նշանագրերէ և խառնած յոյն և ասորի նշանագրութեանց հետ որք աւելի ծանօթ էին հայոց. անոր համար երբ կը լսեն որ Գանիէլի մօտ կը գտնուին ըստ յունականին յարմարցուած տառեր, իսկոյն Մեսրոպը, առ խոնարհութեան թէ համակրութեան, իւր սկսած ձեռնարկն կը թողու և կ'անցնի փորձելու ասորւոյն գրերն որք խլիցին իւր բեղմնաւոր կեանքի երկու կամ աւելի տարիներ:

Գանիէլեան նշանագրերն եղած են հաւանօրէն հետեւեալները. ա. բ. գ. դ. ե. ե. ը. թ. ի. յ. իւ. կ. դ. մ. ն. ո. պ. ս. ս. վ. ա. ը. որոց բնորոշն է մի հաստ գիծ, որի մանր կտորներն կը միանան իւրարու հետ նոյրք զծով: Իսկ մնացածներուն վրայ շարունակութեան մէջ կը խօսինք, յորում պիտի երևի Մեսրոպը այդ արդիւնքն:

Մեսրոպը սուրբ Սահակայ տուած օգնականներով կ'իջնէ Միջագետք, տեսակցելով Գանիէլի հետ՝ Եպիփանի շինած վանքի մէջ՝ իբրև

1. Եւ յորժամ բազումք ի նոցանէ տեղեկանային, ապա հրաման տայր ամենայն ուրից նոսրն կրթել, որով և յաստիճան իսկ Վարդապետութեան զեղեցիկ երանելին հասանէր: Կուրիւն, էջ 9.

2. Խոր. գիրք Գ. ԳԼ. ԾԲ.

նախածանօթ՝ ի մանկութենէ ինքն Ս. Յովհաննու Մարգարէանոցի մէջ ուսած լինելով, իբրև բնիկ Հացեաց Գրախտին. և աւելի բան չգտնելով կ'անցնի Տիգրանակերտ և ապա ուղիղ յԵղեսիա, որ Գ դարու կէսէն սկսած քրիստոնէական զարգացման կեդրոն դարձել էր, յորում ժամանակի կատարուած է նաև Ս. Գրոց «Պեշխօ» կոչուած թարգմանութիւնն ասորի լեզուով: Սիրալիբ ընդունելութիւն կը գտնէ երկու քաղաքաց Բարելաս և Ակակիոս՝ Եպիսկոպոսներէ, ընծեռելով ամենայն միջոց՝ որպէս զի Մեսրոփը գրոց զիւան կատարելագործէ ուսումնասիրելով տեղւոյն բարձրագոյն վարժարանն և ճոխ դիւանն: Սակայն յուսախար եղած, ի զուր եկած չլինելու համար, իր սիրելի աշակերտներն կը տեղաւորէ Եղեսիոյ մէջ՝ ոմանք ասորերէնի և զայլս յունական դպրութիւն սովորելու. իսկ ինքն իւր խոյանքն յառաջ կը տանի երկու ընկերներով և Հոգին իրեն կ'առաջնորդէ անցնելու Եփրատը աւետեաց լուրն ընդունելու և սրտին վրայ Աստուծոյ զիրը գրելու համար:

*
* * *

Եփրատի աջ ափանց վրայ կ'ամրանար զգեակ մը որու բնակիչներն դաշնակից եղած են Հայոց հետ ինն դար Ն. Ք. Ասորեստանեայց լուծը թօթափելու համար. Կոմմագինաց երկիրն էր սա, որոց ոստան եղած է Սամուսատ կամ Շըմշատ²: Մակեդոնական տիրապետութիւնը մերժելու համար, դարձեալ համախոհութեամբ Հայոց հետ զէնքի կը դիմեն. առաջին թագաւոր կը յիշուի Օրոնտ կամ Հրանտ աներ Արտաշէսի Մեմնոնի (շուրջ 164 թուականին) երբ Վաղարշակ թագ կապած Հայաստան կը բարեկարգէր: Իսկ Հռովմէական հարստութեան ժամանակ Սամուսատ Կոմագենական աթոռանիստ եղաւ բոլոր Եփրատական կողմերուն. Տիգրանակերտ, Եղեսիա և Պալմիրայ և այլն անոր իշխանութեան կը հնազանդէին³: Իշխանանիստ քաղաքի մէջ ամփոփուած էին միւս դիւաններէն էական ղոկումենտներ, և դիւանի ծառայութեան համար կային հարտաքաղաքներ, որոնք ամեն ազգի զբնութեանց տեղեակ լինելու էին: Եղեսիոյ Պղատոն ճարտասան հեթանոս իշխան դիւանին, կը վկայէ ձարտարաց գրուածոց փոխադրութիւնն յԵղեսիայէն ի Սամուսատ, և խորհուրդ կու տայ Մեսրոփրայ զիմել գնալ Սամուսատ իւր փափաքելին թերևս գտնելու համար: Այս տեղն ևս ըստ վկայութեան Կորեան, Մեսրոփը՝ եպիսկոպոսէն և Հասարակութենէ մեծապատիւ կը մեծարուի⁴, պարագաներ՝ որոնք մեզ յիշելու հարկ պիտի լինի:

1. Assemani J. S. Biblioteca Orientalis Romæ 1719 C. XIV p 197. ունի այսպէս Rabulas Edessæ episcopus ab anno Christi 412 usque ad annum 435. Իսկ Տիգրանակերտի յիշի Ակակիոս Եպիսկոպոս շուրջ 400 թ. 1 Բաղդերը, Կամա:

2. Արեգ-քաղաք:

3. Babelon. Histoire ancienne de l'Orient t. IV.

4. Եւ ապա... Իջանէր ի քաղաքն Սամուսացոց, յորում մեծապատիւ իսկ յեպիսկոպոսէն և յեկեղեցոյն մեծարեալ լինէր: (Կոր. էջ 10):

Մեսրոպը Սամուսատի մէջ կը հանդիպի թանկագին նիւթերու՝ իւր գործի ուսումնասիրութեան համար: Այդ աշխարհը դեռ Հայկազանց շրջանի մէջ Արամայ քաջագործութիւնքը կը յիշէր, Արշակունեաց հարստութեան ժամանակ հզօր արքայի Տիգրանայ յաղթութեանց շոինդն կը հնչէին լերինք և բլուրք, որոյ զէնքերու յաջողութիւնն կը գրգռէ զԱնտոնիոս դիմելու ի Հայս. ճանապարհին՝ կ'առնու զՃամշատ, ուր այնուհետեւ զօրանիստ և վարչական դիւան հաստատուեցաւ: Այդ դիւանի մէջ Մեսրոպը գտաւ եզրպատական, եթովպական, փիւնիկեան բարեփոխած Պալմիրայի հնագոյն մատեաններն, թագաւորական և մեհենական գրութիւնք, և հռովմայեցին Հոուփանոս կամ Ռուֆինոս ծանօթացուց զինքը Յոյն և Հռովմէական Պալէօգրաֆիայի հետ: Ահա այս է Մեսրոպրայ գրոց գիւտի բաղդորոշ ժամանակն¹: Գիշեր ու ցերեկ անխոնջ պարապելով կը գտնէ իւր արուեստի բանալին. սրամիտ և անդրադարձող մտքէն չեն վրիպիր յոյն—հռովմէական այբուբենի զարգացման փուլերն. բաղդատութիւնն այլևայլ նշանագրաց, համեմատական կերպաձևութիւններ որ ընդունեան նոյն ազրիւրէն բղխած գիրերն, լոյս կը ծագեն մտացը մէջ, երևակայութիւնն կը գործէ նաև քնոյ մէջ. իւր գիւտով հիացած յափշտակուած է և գերմարդկային զօրութեան կը գրէ իւր արած գիւտն, աստուածային շնորհաց պարգև մը²: Մեծամեծ գիւտեր եղած են առանց շատ մտածելու և խորհելու՝ ինչպէս իմաստասիրական կամ երկրաչափական խնդիր լուծելու համար միտք կը յօգնեցնեն մարդիկ: Բնութեան գաղտնիքներ ամեն օր ամեն վայրկեան մարդու աչքի առաջ են, բայց մտքի արթնութեան այն ինչ տուեալ վայրկեանը պէտք է դիպրեճշտիւ ըմբռնելու և անդրադառնալու համար: Գալիլէոսի համար մի լապտեր, Նևտոնի համար մի տանձ, Վոլտայի համար մի գորտի ոտք, պատճառ եղան բնութեան օրէնքները սահմանելու և մեծամեծ գիւտեր անելու, գիտութեան կանգնած յաղթանակներն են անոնք անմահացնելով գտիչ հանճարներն: Այսպէս նաև Մեսրոպրայ համար նշանակութիւն ունեցաւ մի հանգամանք, որ վրիպեր էր շատերու աչքէն: Նա Սամուսատի դիւանին մէջ գտաւ երկու գրութեան սիւսեմ, սեմական լեզուներու այբուբենն աջէն դէպ ի ձախ և հորիզոնական դրութեամբ՝ և յոյն—հռովմէական գրութիւնն՝ ձախէն դէպ ի աջ և ուղղահայեաց դիրքով: Պահ մը մտածած է Փիւնիկեան և Կաղմեան գրերու վրայ, և տեսեր է անոնց փոխադրութիւնը անսայթաք և գեղեցիկ: Գաղափար մը փայլակի պէս անցեր է մտքէն և աներևոյթ ձեռքի թաթ մը գրեր է սրտի գործարանի վրայ իւր փնտռած այբուբենն: Գիւտն եղած էր: Մեսրոպը իր սուրբ աջովն

1. Եւ այնպէս բազում աշխատութեանց համբերեալ վասն իւրոյ ազգին բարեաց ինչ օճան գտանելոյ. (Կոր. էջ 10):

2. Որում պարգևէր իսկ վիճակ յամենաշնորհողէն Աստուծոյ, հայրական չափուն ծնեալ ծնունդս նորոգ և սքանչելի սուրբ աշովն իւրով նշանագիրս հայերէն լեզուին: (Կոր. էջ 10):

ստեղծել էր հայ լեզուի նշանագրեր, նոր և սքանչելի կերպով, շատ պարզ և շատ բնական ոճով «փոխադրելով զհայերէն արժութայսն ըստ անսայթարութեան սիւղորայից հելլենացոց¹»:

*
* *

Դանիէլեան նշանագրերն երկու պատճառաւ անյաջողութեան հանդիպած լինելու են. առաջին որ նա վաղնջուց գտնուած գրեր, յարմարացիք էր ըստ իւրում կարի հայերէն լեզուին՝ առանց փոխադրութեան ըստ յունին ձախէն զէպ ի աջ. երկրորդ՝ պակաս գրեր ունէր, որք փոխանակուած էին անշուշտ վերագիր նշաններով, որով ընթերցանութիւնը տանջանք մ'էր և ոչ անսայթաք²: Այս երկու դժուարութիւնքը հարձեց Մեսրոպ Բ. փոխադրութեամբ, երկրորդ՝ նոր լրացուցիչ գրեր ներմուծեց Դանիէլեան այբուբենի մէջ և անով ամբողջացուց ձայնական հնչումները որով լեզուն կապեց վանկերով և գ. ուղղահայեաց դիրք տալով գրութեան ոճին: «Եւ անգէն վաղվաղակի նշանակեալ անուանեալ և կարգեալ յօրինէր սիւղորայիք և կապօք³»:

Վերջին բառերս հասկանալու համար ամեն ընթերցող պէտք է մտաբերէ մեր նախնեաց փոքրիկ քերական, ուր նախ գրեր կը սովորեցնեն և ձայնական հնչումներ, ապա միավանկ, երկավանկ և բազմավանկ բառեր կապելով, հուսկ ուրեմն պարզ ընթերցանութիւն՝ առանց հեղուկ կամ կապելու: Մեսրոպ Բ. փոխադրութեամբ անձամբ անձին կազմեր էր փոխադրած գրերով⁴. այս աշխատութեան գործակից եղած են երկու աշակերտներն, որք արդէն քահանայ էին, զորս Ս. Սահակ օգնական տուած էր «կարգելոյ զհեզնայս», մէկն Յովհան Եկեղեաց գաւառէն, միւսն Յովսէփ ի Պաղանական տանէն, քաջ ասորագէտներ և տեղեակ Դանիէլեան վաղնջուց յարմարացուցած գրերուն: Մեսրոպ Բ. այնքան գոհ էր իւր արած գիւտով, մինչև անգամ յաջողութիւնը ուղղակի աղօթքի զօրութեան կը վերագրէր և ըստ այնմ իւր աշակերտք գրի անցուցին⁵: Միայն մի բան կը տրտմեցնէր Մեսրոպայ սիրտն, որ իւր նշանագրերն յայլևայլ դպրութեանց քաղուած լինելով և փոխադրութեամբ՝ չունէին ոչ համաչափութիւն և ոչ նոյնաձևութիւն, որով զրչութիւնն տգեղ իմն և խառնակ կ'երևէր, նա մանաւանդ երբ համեմատութեան կը դնէր Հոովմէական գեղարուեստական գեղագրութեան հետ և սաստիկ բարի նախանձով կը վառուէր կերպաձևելու և կանոնաւորելու

1. Խոր. գիրք Գ. զԼ. ԾԳ.

2. Իսկ իբրև ի վերայ հասեալ թէ չեն բաւական նշանագիրք ողջ ածել զսիւղորայս և զկապս հայերէն լեզուոյն (Կոր. էջ 9):

3. Կոր. էջ 10:

4. Խորենացի այնպէս գրած է որպէս թէ փոխադրութիւնը եղած է գործակցութեամբ Հուսիսականի, որ ճիշտ չէ. մենք կ'որոշենք հետեւեցանք:

5. Եւ յարուցեալ յաղօթիցն եստեղծ զնշանագիրս մեր, Խոր. գիրք Գ. զԼ. ԾԳ.

իւր գիրն անոնց պէս: Այսպիսի գեղեցիկ ցանկութենէ մղուած կը գտնայ Սամուսատի մէջ զՀոուփանոսն «հրաշալի արուեստիւ հելլէն¹ գրչութեամբ», և կ'աշխատին ի միասին կերպանկեր: Մեսրոպի գտած առ ձեռն պատրաստ այբուբենն²:

Կորեան գրածն նշանագրոց ընտրութեան մասին, նախ կը վերաբերի Հոովմէական գեղագրութեան, որոյ հրաշալի արուեստագէտն էր Հոուփանոս, բնականաբար նոյն արուեստով և ոճով ընտրեց նախ ուղղահայեաց հաստ գիծը, միացնելով մակագծերն նուրբ թելերով քառանկիւնի ձևով, նմանութեամբ հոովմէականի գրչութեան կատարելով նաև իւրաքանչիւրի ընտրութիւն: Մեր այս նոր դիտողութիւնս թող չզարմացնէ զընթերցողն, զի ընդհանրապէս գրոց գիւտի ուսումնասիրողաց³ ուշադրութենէն վրիպեր է միտք դարձնել Հոովմէական գրչագրութեան վրայ: Ամենքի միտքը ցրուել է «հելլէն» բառէն, որ մեր չորրորդ և հինգերորդ դարու մատենագրաց մէջ խառն նշանակութիւն ունեցեր է: Իսկ մեր մանր դիտողութեամբ կատարած ուսումնասիրութենէն, նշանագրերու գեղարուեստական ոճին, հակառակ սովորական կարծեաց, համոզուեցանք որ Մեսրոպի գտած նշանագիրները Հոուփանոս Հոովմայեցին կերպածեալ է Հոովմէական Գ դարու Կապիտալ (Գլխագիր) կոչուած կաղապարէն (modèle) և որքան ուրախ եղանք մեր վերև յայտնած բոլոր կարծեաց ստուգութիւնը գտնելով հաստատուած մի Հնագրչական (Paléographie) ծանօթարանութեամբ «Մեծ Համայնագիտական» բառարանի մէջ: «Այս Կապիտալ գրութիւնն հին և նոր գրչութեանց հիմն կը կազմէ, փոխառեալ յունական ալփաբետէն, որք ի գործածութեան էին Իտալիոյ յունական գաղութներու մէջ. Յոյներէն առնելով իրենց այբուբենն, Հոովմայեցիք կանուխէն զըրոշմեցին, այսպէս ասած, իրենց հանճարի կնիքն: Գրելու ուղղութիւնն երկար ժամանակ անորոշ մնացած է յունաց մօտ, որք երբեմն աջէն դէպ ի ձախ կը գրէին, և երբեմն ձախէն դէպ ի աջ, և երբեմն շարամանեալ երկու ևս ուղղութեամբ⁴: Հոովմէացիք ձախէն դէպ ի աջ ձգուածն ընդունեցին, նորս վերջնականապէս ուղղանեաց զիրքը տուին գրերուն, բնագծի վրայէն անցնող հորիզոնական ձողն և կոր կամ փորանկեալ գիծերն կը միանան իրարու հետ ուղիղ անկիւնով: Սորա նախ արձանագրութեանց մէջ գործածուած են, ապա մատենաներու արտագրութեան համար փոքրիկ փոփոխութիւն կրեբ են, այսինքն բնագիծն պահելով հաստ՝ իսկ միացնող գծերն նորք: Այս գրերու գեղեցիկ համաչափութիւնն պատճառ եղած է կոչուելու քառակուսի գիր (litterae quadratae): Այս տիպի

1. Հայոց համար խառն էր գաղափարը Հելլէն և Հոուփ կամ Հոովմայեցի կոչումներուն:

2. Իւ անգէն ի նմին քաղաքի զԲէլ ոմն հելլենական գրչութեան Հոուփանոս անուն գտնալ, որով զամենայն ընտրութիւնս նշանագրոյն զնորագոյնսն, զկարճն, և զերկայնն, զառանձինն և զերկնաւորն միանգամայն յօրինեալ և յանկուցեալ: Կոր. էջ 10:

3. Զարբանակեան - Հայ. Գար. Վենետիկ:

4. (Տես. Բուսսօֆէլոսն Հատ. Է. էջ 854):

գիրն պահած է միշտ իւր աւանդական գրութիւնն միապաղաղ և խիտ զանազան մեծութեամբ:

Ա Բ Գ Դ Ե Է Ը Թ
 Ի Լ Խ Կ Զ Մ Ն Ո
 Պ Ռ Ս Վ Յ Ր

Հայ գլխագիր Ե. դարու (միջին մասեաններ գրելու)

Չ Ժ Ծ Տ Զ Ծ
 Յ Ը Զ Է Յ
 Ի փ ֆ

Հայ գլխագիրը Ե. դարու (գործածական թէ՛ գլխագիր և թէ՛ Մեծատառ գրոց հետ)

Տարակոյս չկայ որ գլխաւոր դժուարութիւնն կը կայանար Դանիէլեան նշանագրերու հետ զուգադրել համաչափութեամբ Զենտի և Պահլաւի կտորածն գրերն, որոնք հարկաւոր էին լրացնելու հայկական հնչմունքները և կապելու լեզուի բառերն: Ըստ մեզ Զենտ կամ պահլաւ գրերն են գ. ժ. ծ. հ. ձ. ձ. յ. շ. չ. չ. ց. որոց վրայ Հռուփանոս աւելցուցած է լատին գրեր ի, ֆ, ֆ: Հռուփանոս չստեց իւր համբաւին, և սքանչելի գրչութիւն մը գեղարուեստական յորինուածով ընծայեց Մենրովրին:

Մեր երկարագիր՝ կոչուածն, բաղդատելով Հռովմէական «կապի-

1. Քառակուսի երկաթագրի հետ մի և նոյն ժամանակ գոյութիւն ունէր նաև կլորանկիրն գիրը (Մեսրոբեան Երկաթագիր կոչուածն) որ աւելի արձանագրութեանց համար կը գործածուէր քան թէ մասեաններ գրելու, որ թղթի ամբողջ երեսը կը բռնէր: Երբ կլորանկիրն մա-

տալ» կոչուած գրութեան հետ, գծագրական (graphique) նմանութիւնը ցոյց կուտայ յիբաւի Հոուփանոսի ճարտարութիւնն կերպածնելուն մէջ: Հոուփանոս Մեսրոփբայ հետ Դանիէլեան 22 նշանագիրը, և այլ և այլ դպրութիւններէ քաղած 14, ընդ ամենն 36 նշանագիր՝ զամեննն ճաշակով յարմարելէն վերջը, ինքնին ակորանիկ ճաշակը կը գրէ կերպածնամ նշանագրով, և կը սովորեցնէ Մեսրոփբին և իւր աշակերտաց գրչութեան արուեստը, «և իսկոյն ի թարգմանութիւն ձեռն արկեալ, խորհրդաբար սկսանելով յԱռակաց գրոց Սողոմոնի¹»:

Տասն և հինգ դար յետոյ, դիտելով Մեսրոփբայ ճգանց արդիւնքը, հանճարոյ ստեղծագործութիւնն, որուն Աստուած շնորհեց բարդը հայոց գիրերը գտնելու, նոյնքան զարմանքով և հիացմամբ պիտի կրկնէինք կորիւնի գրածն «հայրական չափուն ճնեալ ճնունդս Դորոգ և սրանչի, սոսր սչովն իշրով»: Դորոգ, քանզի փոխադրութիւնն և ուղղահայեաց դիրքն բոլորովին նոր էր Հայոց և բոլոր մերձակայ ազգաց համար. սրանչի, վասն զի լատին ամենագեղեցիկ գրոց տիպարի վրայ կերպածնամ էին ըստ օրինակի, վերև յիշած «կապիտալ» գրութեան զոր «գեղեցիկ համեմատութեամբ» գրուած կը գտնէ Մեծ Համայնագիտակ բառարանն. Սոսր սչովն, քանզի ամենայն աշխատութիւն թէ գրերու ընտրութեան թէ անուանելոյն և թէ դասաւորութեան վերաբերեալը՝ ինքնին կատարեր էր. այսու իբաւամբ և ստուգիւ ինքն է հեղինակ և գտիչ Հայերէն լեզուի նշանագիրերու²:

*
**

Վոամշապուհի խաղաղ թագաւորութիւնն, Հայաստանի երջանկութեան կարապետն եղաւ. իրեն պաշտպանութիւնը հարկաւոր էր վերածնութեան գործին և չխնայեց որ և է միջոցի որպէս զի գրոց գիւտը յաջողի և ինքն է որ առաջին Դանիէլեան նշանագրերու գրոյցն կու տայ Ս. Սահակին և առանձին հրովարտելով իւր ազգակիցն Վահրիճ կ'ուղարկէ առ Հաբել և բերել կու տան զանոնք: Խաղտախուղտ լեզուով ասո-

տեաններու մէջ գրուէր, միշտ երկիւղեան Մեծատառ էր, և աւելի յաճախեց այս ձեռն Ե դարու սկիզբէն եկեղեցական պաշտօնակալն գրոց համար: Սակայն ընդ նմին կարելի է գտնել անշքատին ի սկզբանէ մամր ըտլորագիր կոչուածն, որ, նախապէս լուսանցքներու վրայ կը գրուէր: Թերևս Բուլորագիր կոչուածն ինչոյզական լինելով մի երեսի վրայ կը գրուէր խիստ միապաղաղ. իսկ զլիակներն երկաթագիր, իբր երկու իջի բաժանուած: Բաւեր որք Գր. Մագիստրոսի դարը կը յիշիցնեն: Թէ և բազմաթիւ մեր զխաղիւր - երկաթագիր կոչուածն յայն և լատին նախօրինակներու հետ կը համապատասխանէ Onciale գրին որ է բոլորգիրը. մինչ Capitale (զբլ. խաղիւրն) փոքր կոչուած քառակուսի երկաթագրին, ինչ որ կը տեսնուի արուած օրինակներու մէջ:

1. Խոր. զերբ. Գ. զԵ. ՄԳ.

2. Մեսրոփբայ գրերու ոմանց արտաքին նկարագիրն ըստ ամենայնի նման է հին եգիպտական հերատիկ կամ սրբազան կոչուած գրութեան. որ պահուած է եթովպացոց գրութեան մէջ որոց նման է նաև լատին «կապիտալն». արդեօք ի սկզբան մերն եւ կոչուած է երկաթագիր որ ագիտութեան զարեւում փոխուել է երկաթագիր: Մինչև ցայսօր վրացիք իրենց երկաթագիրին - խուցուրի - ասնն որ է եկեղեցական կամ սրբազան որ և Մեհնական:

ըին չէր կարող հայկական ականջին յարմար ձայներ ստեղծել, որով ոչ գրեթե ընտրութիւնն անել լեզուի հեզնայն և կապն յարմարցնելու. վասն որոյ անօգուտ եղաւ ամենայն ճիգն և ջանքն երկամեայ փորձի մէջ: Հայուն ցան հայն պէտք էր դարմանել և այդ եզական հայն եղաւ Մեսրոփը:

Մեսրոփը այն ոգիներէն էր որ դժուարութեանց առջև չեն վհատիր, մանաւանդ իրենք ընդ առաջ կ'երթան յաղթելու և յաղթանակելու յուսով, այնքան մեծ է իրենց մէջ զգացած բարոյական ոյժն: Հայրենեաց մեծ սէրն ամենայն մարդկային տկարութիւն մեղցնել և մոռացնել կու տայ ինքզինն իրրև, համաշխարհի մենամարտիկ կ'առաջարկէ զլուխ հանելու սկսած գործը, յորմէ կախուած էր Հայաստանի և շրջակայ դրացի քրիստոնեայ աշխարհաց հոգեկան և քաղաքական կեանքի փրկութիւնն. իսկ իրրև հայր, իւր հայրենեացը զաւակաց համար «հոգացեալ յարածամ տրամէր՝ երանելի այրն Մաշտոց՝ տեսանելով զմեծաջան ծախս մանկանցն Հայաստան աշխարհիս, որք բազում թոշակօք և հեռագնաց ճանապարհօք և բազմածամանակեայ դեզերմամբ մաշէին զաւուրս իւրեանց ի դպրոցս ասորի գիտութեան»:

Բազում տգիտութեան ձմեռներ անցեր էին, և հասել էր այն Գարունն որ Հայաստանի համար միշտ կանաչ և պտղաբեր պիտի մնար: Բացուեցաւ 404² զարունն, գետինն զալարեցաւ, ծառեր զգեցան տերև, մարգագետինք պճնեցան ծաղիկներով, օդոց անուշարոյր շունչն զեփիւտի թևերով կ'անցնէր Հայաստանի վրայէն, ամենքի սրտի մէջ զարթեցնելով կեանքի յոյսն. յարութեան և վերածնութեան պատկերն էր, որուն ականատես կը լինէր Մեսրոփը Հայրապետական դաստակերտի պատշգամէն: Մէկ կողմէն կը տարածուէր Արարատեան հոյակապ և հռչակաւոր դաշտն, զոր նկարագրէ Ղազարիկ³, և միւս կողմն վսեմաշուք Մասիսն, վերամբարձ ուղղադիրտակ սպիտակահներ զլուին նկարելով կապոյտ երկնքում: Հրաշատեսիկ և ականապարար տեսարանն, օրօրանն եղաւ Մեսրոփոյ վեհ և անմահ զաղափարներուն, ուստի հայրական չափուն ծնած նորոգ և սքանչելի հայկական նշանագիրք իրրև հսկայ խայտալով պիտի թևակոխեն ամբողջ հայրենի սահմաններն:

1. Փարպեցի, էջ 35:

2. Այս տարեթիւն անտարակուսական պէտք է համարել, զի Մեսրոփը 45 տարի հոգեւոր կեանք վարեց, և մեռաւ 439 թ. եթէ 35 հանեց կը մնայ 404, որ պէտք է հաշուել սկիզբն դպրութեան Հայոց: Կորեան Բարիլաւս կամ Ասեմյնիի Բարբուլաս յիշած Եպիսկոպոսն 412-435 կարող է հանդիսաւ իւր տարեթիւն պահել ամբար, մինչ մի ուրիշ Եպիսկոպոս Տիգրանակեան, Ակահիտս անուն, ձեռնադրուած է շուրջ 400 թ. և վախճանած 431, որով Մ. Մեսրոփը 404 թ. հանդիպած լինելու է սորան: Իսկ ժամանակակից Եղեհոյ Եպիսկոպոս յիշուին Փակիլոս 398-408 series Episcoporum ecclesiae catholicae. P. Pius B. Gams 1873 Ratisbonae. Եթէ Կորեան չի յիշատակիր զայս, պէտք է ընական մոտացութեան առլ այն մեր Թարգմանիչներուն Եզնկայ և Ենկերաց, որոնք զեզնեցիկ հիւրասիրութիւն ընգունելով Բարիլաւս Եպիսկոպոսէն, որ Թարթ սպաւորութեան տակ խօսելով իրենց վարդապետի Մեսրոփի ժամանցը Եզնիոյ մէջ, կարծել տուած է որ 404ին Գանիէն արդէն Եպիսկոպոս եղած էր Եղեհոյ:

3. Փարպեցի, էջ 22:

Քաղաքը կը կոչէ զինքն, արծուէհայեաց աչքերն ճանապարհին սևեռած, ամենայն ինչ պատրաստ է չուելոյ. մեկնելոյ ժամն հնչեց, ո՞վ ժամ խորհրդաւոր, խնդի, յուսոյ և լացի, ո՞վ հրաժեշտ հրարոց սիրոյ և սրտի, համբուրիւ սրբութեան պահ մի գրկախառնեալ և ապա հրաժարեալ, մնայ Ս. Սահակ ընդ երկար դիտելով այն ճանապարհը, ընդ որ Մեսրոփը երկու ընկերներով և աշկերտներով երթալով կ'ընկղմէր մթնոլորտի մառախուղի մէջ. իսկ ինքն բազկատարած յիրկինս յաղթանակաւ դարձին համար կ'աղօթէր մինչ լոյս ճրագացն և կանթեղացն բորբոքեալ տոչորէր ի սուրբ եկեղեցւոջն Վաղարշապատ քաղաքի¹:

Մեսրոփը կը հասնի Տիգրանակերտ և ապա Եղեսիա, Ակակիոս և Բարիլաս եպիսկոպոսներէն, կղերէն և իշխաններէն, բազում մեծարանօք ընդունելութիւն կը գտնէ. անտի Սամուսատ կ'անցնի, ընդունելութիւնն աւելի մեծ է, եպիսկոպոսն և ժողովուրդն մեծապատիւ մեծարանքով կ'ընդունին: Շատ ժամանակ չի կորսնցներ այս տեղ, Աստուծոյ շնորհքն կը լուսաւորէ Մեսրոփբայ միտքը այլևայլ ազգաց վաղնջուց կիրարկած դպրութիւններէն ընտրելով և դասաւորելով հայ լեզուին յարմար նշանագիրը կը ստեղծէ և Հոուփանոսի ձեռամբ կերպածեւելէ զինի, ձեռք կը զարնէ թարգմանութեան, Սողոմոնի իմաստութեան գրքին «ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ» և այլն և ինքն Հոուփանոս զայն կը գրէ իւր ձեռքով². և ետես Մեսրոփը զի բարի ևն, բացուել էր մեր գրականութեան առաւօտն որ լուսաւոր և գեղեցիկ օր կը խոստանար Հայաստանի: Մեսրոփը՝ հոգևոր մխիթարութեամբ լցուած դարձուց միտքը դէպ ի հայրենիք. ուր յուսով կը սպասէին իրեն Ս. Սահակ և Վռամշապուհ և Եկեղեցին Հայոց: Սակայն պահ մի մտածած պիտի լինի Մեսրոփը, ո՞վ պիտի հաւատայ մեր բարի լուրին, ո՞ւմ յայտնի պիտի լինի որ իւր սուրբ աջովն էր ստեղծած հայ լեզուի նշանագրերն: Ահա հոս յայտնի կը լինի Մեսրոփբայ հեռատեսութիւնն: Պէտք էր նախ սիրաշահել զԳանիէլ ասորին և Բարեւլաս եպիսկոպոսն, որոց ազգասիրական զգացմունքներն ևս պէտք էր գոհացնել. որպէս զի Մեսրոփբայ Սամուսատ գնալն և լատին նշանագրերու վրայ կաղապարելն իւր նշանագրերն, իրրև արհամարհութիւն և նուաստութիւն չհամարուէր Եղեսիոյ հռչակաւոր ուսմանց, ուստի «առնոյր թուղթս յեպիսկոպոսէ քաղաքին... և բերէր առ եպիսկոպոսն³ ասորոց... առաջի արկեալ նոցա զեղանակիրն աստուածատուր⁴, վերնական հրաշքի միջամտութիւնն կը բառնայ ի միջոյ մարդկային կիրք և նախանձ և ամենքի սրտէն գոհութեան և զովութեան դրուատիք՝ Եպիսկոպոսաց և համայնքի կողմէն առ Աստուած կը բարձրանան: Եղեսիա մնացած աշակերտաց սիրտն կը

1. Ղազար, էջ 80:

2. Որ և գրեցաւ ձեռամբ այնորիկ գրչի, Կոր. էջ 10:

3. Եպիսկոպոսն:

4. Կորին, էջ 10:

ճխայ մխիթարութեամբ, որովհետև յատրի տանջանացն շուտով պիտի ազատէին: Մեարովբ գովելի հպարտութեամբ, ազգային արժանապատուութեան համար կամեցեր է ունենալ նաև Ստորուոց եպիսկոպոսներէն մի վկայական, որով թէ ժամանակակից մարդկանց և թէ մեզ, որ 15դ հարիւրամեակը կը տօնենք, ապացոյց մի լինէր թէ Մեարովբեան գրերն Գանիէլեան նշանագիրներու կրկնութիւնն. չեն ոչ ձեռով և ոչ գրուածքի ոճով, այլ տարբեր կաղապարով ձուլուած և տարբեր սխտեմով շարագրուած: Ճշմարտութեան սիրող Եպիսկոպոսունքն, Մեարովբի իրաւացի փառքն չկապտելու համար, դրուատեօք կը վարձատրեն անոր ճգանց արդիւնքն, կը գրեն «Թուղթս աւետագիրս» առ Սահակ և Վռամշապուհ, որոց հրովարտակով նախապէս եկած էր Մեարովբ Միջագետքը¹:

Անցեր էր մի ուրիշ ձմեռ, ծաղկել էր նշնին, այգիներ անուշահոտութիւն բուրբցին, զարթեալ Մեարովբայ սրտին մէջ իւր հայրենեաց փափաքը: Իբրև անմահ բանին և գրոց վաճառական, հոգելից ուրախութեամբ, բոլոր իւրայինքն առնելով հետն ուղի կ'իսկնայ դէպ ի Հայաստան աշխարհ: Գրոց գիւտի ստոյգ համբան, թարգմանութեանց նմուշով ըստ ամենայնի համոզիչ, կանխեր հասեր էր Այրարատեան դաշտն. ուրախութիւնն ողողեր էր հայի սիրտն. մտքի յաղթանակը կը պատրաստուին տօնելու, ոչինչ ընդհատ գոռոզ աշխարհակալներու յաղթանակէն, որոնք սրոյ և հրոյ աւերածներու վրայէն կը բարձրանային կապիտոլիոն մրտենիով պսակելու գլուխին: Իսկ Մեարովբ տգիտութիւնը խորտակելով, խաւարը հալածելով, գիտութեան լոյսն լուցեր էր մտքերու մէջ, ինքնապաշտպանութեան բանին զէնքն զրել էր հայու ձեռքը. ուսկից կ'անցնի շինութիւն է, ուր նա կը կոխէ անապատներ կը կանաչին. եթէ ձեռք բարձրացնէ՝ բարերարութիւն է, հարուածն սրտի մխիթար, կառաց խոյանքը երջանկութեան աւետարեր: Մեարովբի հասնելու լուրն կը ղրղեցնէ Վաղարշապատը: Հայրապետ և թագաւոր ոտքի են կանգնած, արմաւենիի ոստով գիմաւորելու հայրենեաց մեծ զաւակին, պսակելու յաղթողի անմահ ճակատը: Ս. Սահակ և Վռամշապուհ՝ թո՛ղ ընդհանուր հայրենիքի ուրախութիւնն, առանձին հպարտութեամբ կը ճխար սրտերնին, նկատելով Հայաստանի Երկրորդ Լուսաւորիչը որ իրենց ազգէն կը ծագի լուսափայլ աստեղ մը պէս. գիտութեան լոյսն կու գայ միանալու կրօնից լոյսի հետ զոր սփոքեր էր իրենց նախահաւն Գրիգոր Լուսաւորիչ Հայաստանի վրայ: Կրօնքի և գիտութեան յաղթանակին հանդէսն է որ տեղի կ'ունենայ Հայաստան աշխարհի, Այրարատեան գաւառի մէջ: Ծեր Մասիսն երիտասարդ լեւրանց հետ կը ցնծայ այսօր թագաւորի և Հայրապետի, Նախարարական ամբոխին և բոլոր ժողովրդեան թափօրի առաջ, Երասխայ լանջն

1. Կրեան մէջ մի պարբերութիւն շփոթութիւն պատճառեր է կարծելու թէ գրոց գիւտն եղած է յեղեհաւ Եթէ այսպէս եղած լինէր, հարկ չկար Սամուստէն վկայական բերել առ Ասորի եպիսկոպոսուն թէ Մեարովբի գտած գիրն — Աստուածապարզն է:

ուսելով և փրփրալով՝ խոխոջածայն կ'ընթանայ սաղմոսերգութեան մրմունչով համբոյր տալով ափերուն: Բնութիւնն ևս կը մասնակցի նուազաց քաղցրածայն հնչմանց, ժողովրդի հրճուագին ծափերուն, երբ անմահ Սահակ և Մեսրոփը իրարու ցանկալի ողջոյնը կու տան¹. այդ վայրկեանէն կը սկսի Հայաստանի համար նոր շրջան, «որով երանելի և ցանկալի աշխարհս Հայոց անպայման սքանչելի լինէր²»:

Մեսրոփի հնարած գրերն կատարեալ էին ձայնական թիւովն և համաչափ ձևովն գեղեցիկ, համապատասխան հայկական բարբառոյն, որով «ինքեան ձայնի և ոչ մուրացածոյ բարբառով շահել զոգիս Հայաստան մարդկան» կարելի էր ստուգութեամբ. փորձը արդարացուց ամենայն ակնկալութիւն. երկիր ամենայն համոզուեցաւ որ «սա՛ է» և ուրիշ չէ կարող լինել. պատուէր տրուեցաւ ամեն զպրոցներու մէջ սովորեցնել և կրթել Մեսրոփի հրահանգներու համեմատ: Հայաստանի ամեն կողմերէն ուսումնասէր պատանիք թափեցան Սյրբարատ, ուր բացուեց էր աղբւր ամենայն զիտութեանց: Մովսէս՝ մարգարէից դասի հետ, Պօղոս՝ Առաքելոց գնդովը, ձեռքերնին բռնած Քրիստոսի աւետարանը, Սահակայ և Մեսրոփայ առաջնորդութեամբ մտան Հայաստան՝ «հայաբարբառք հայերեւելիսօք³» և Աստուծոյ զիտութեամբ առժամայն լցին լուսաւորեցին Հայ ազգն: Սյրբարատեան աշխարհն նախկին և զկնի դարերու մէջ եղաւ Հայոց քաղաքական կեդրոնը, ազգութեան գաղափարի իսնձարուրքն. այսպէս եղաւ նաև քրիստոնէութեան կեդրոնն, ուր առաջին անգամ ծագեց իսաչի լոյսն, թագաւորական և Հայրապետական գաւազանները իրենց իշխանութիւնը հաստատեցին Վաղարշապատի մէջ, ասոնց երկուքի համերաշխ կառավարութիւնն, արդիւնաբերեց Հայաստանի վերածնութիւնն. զրոյց զիւտով ազգային գրականութեան՝ քաղաքակրթական գործն հրաշքներ գործեց, կերպարանափոխ եղաւ Հայաստան Ոսկի դարու կնիքն ի ճակատին: Մինչև ցարզ՝ Բուզանդ իրաւունք ունէր բամբասելու կամ ամբաստանելու զհայս, որ քրիստոնէական կրօնքն, իբրև լոկ մարդկութեան ուսումն րնդունած էին հայք. և իրաւացի էր մասամբ՝ թէ ոչ ամբողջապէս, վասն զի եկեղեցական պաշտամունք ասորերէն էին, անհասկանալի լեզու հայ ժողովրդեան⁴: Իսկ զրոյց զիւտէն վերջ, մարգարէք, առաքեալք և Քրիստոս ինքնին աւետարանաւն հայերէն կը խօսէին, հասկանալի ամենայն ժողովրդեան, Ս. Սահակի դիւրիմաց թարգմանութեամբ. «Քանզի յՍյրբարատեան գա-

1. Որոց սուեւ զամենայն նախարարազունդ աւագանոյն ամբոխ ի քաղաքէն ելեալ պատահէին երանելոյն զափամբ Ռահ գետոյն. և զցանկալի ողջոյնն միմեանց սուեալ, ուստի բարբառօք ցնծութեամբ և երգօք հոգեւորօք և բարձրագոյն օրհնութեամբ ի քաղաքն դառնային և զաւուրս տօնական ուրախութեամբ անցուցանէին: Կոր. էջ 11:

2. Կոր. էջ 12:

3. Կոր. էջ 12:

4. Քանզի պաշտօն եկեղեցւոյ և կարգացմունք զրոյց ասորի ուսմամբն վարէին ի վանորայս և յեկեղեցիս, յորմէ ոչինչ էին կարող լսել և օգտել ժողովուրդքն այսպիսի մեծ աշխարհի, յանլրութենէ լեզուին ասորոյ: Փարպ. էջ 36:

ւառին ի կայս թագաւորացն և քահանայապետացն, բղխեցին Հայոց շնորհք պատուիրանացն Աստուծոյ՝».

*
* *

Մեսրոպը ի ո յանձն առած պարտականութիւնն կատարած էր ամենայաջող և ամենափայլուն կերպով. Հայաստանին տուեր էր իր սեփական Գիրն նոր և սքանչելի իր սուրբ աջովն ստեղծուած: Այս ականջն յանձնեց ամենապահով և ամենակարող ձեռքերուն մէջ ի կատար ածելու: Ս. Սահակ և Վռամշապուհ անձամբ կը ստանձնեն ազգի մը տաւոր մշակութեան գործը: Մեսրոպը հանգիստ աչքով դիտեց վերածնութեան սկիզբն, և ասեց՝ արդ այս ուրախութիւնն որ իմն է լցուած է. երջանիկ եմ, վախճանիս հասած եմ, փրկուած է Հայաստան և իր Քրիստոսական հաւատքն, Եկեղեցին: Սակայն իր առաքելութեան գործն չէր աւարտած, ծրագրի գլխաւոր և էական մասն իրագործել էր, պէտք էր ամբողջացնել մնացած մասն ալ յօղել մեծագոյն մասի հետ: Մրազրի այս պակաս մասն էր լրացնել նաև Վրաց և Աղուանից գրի և դպրութեան պակասութիւնն, լուսաւորել այդ երկու քրիստոնեայ աշխարհներն և կապել զանոնք սերտիւ Հայոց հետ, կրօնքի և ընդհանուր ազգային ինքնապաշտպանութեան շահերով: Պարսկական վտանգն, հաւասարապէս սպառնալից էր նաև այդ երկու փոքր և աւելի տկար ազգութեանց համար: Մենք ճրիարար չենք վերագրեր Մեսրոպին այս զաղափարը, որ աւելի պատիւ կրնայ բերել իւր հանճարին քան նուաստութիւն, այլ իւր գործոց ընթացքէն յայտնի է այն նպատակը որուն կը դիմէ:

Խոսքովու անկմամբ, ինքն ևս պաշտօնագուրկ եղած, ասացինք, վանականութեան մէջ գտաւ միջոց մը աւելի մօտիկ ապրելու ժողովրդեան հետ. քաղաքական յարաբերութիւնն արգիլուած էր իրեն իբրև արքունեաց վնասակար մարդու՝ մինչև անգամ Արարատն բնակելու, քաշուեր էր Սիւնեաց աշխարհի մի անկիւն: Սեաւ զգեստ հագած ժամանակ, նա ուխտեց ազնուական վրէժխնդրութիւն իր թշնամեաց դէմ ոչ սրով, այլ զրջով. զրջի զրածն տապարն չի կարող ջնջել, կ'ասէ ուս առակն: Պէտք էր կոտել ոչ զրահապատ բանակի դէմ, այլ աւելի մութ, աւելի խաւար բանակի մը դէմ, որ որմզդական հուրն հայ հողի վրայ կը խրոխտար վառելու: Կրօնական մոլեռանդութիւնն է որ զՊարսիկս կը մղէ Հայոց դէմ, ոչ ազգին այլ նորա կրօնքին²: Ուստի Մեսրոպը իւր ազգի կրօնքն ուզեց ամրապնդել և քրիստոնէութիւնն զօրացնելու համար հարկաւոր համարեցաւ ստեղծել զիր և դպրութիւն, հայ-

1. Կորին, էջ 13:

2. «Եւ բազում անգամ մարտնչէր ընդ այնոսիկ, որ ոչ ընդ նովին օրինօք մտանէին» Երեմէ էջ 11. բովանդակ գրքին:

կազման մատենագրութիւն. զի Ս. Գրոց ծանօթութիւն՝ հիմն է հաւատոյ վարդապետութեան: Քաջ բմբունք էր Մեսրոպը քրիստոնէական կրօնից ներշնչած և ազնուական վեհ և ազատ գաղափարները. քրիստոնէութիւն և ազգութիւն համերաշխ կրնան ապրիլ, և այդ երկու գաղափարները մարդու մտքի խաղաղութիւնը չեն վրդովեր, սիրտը երկուքի չեն բաժաներ: Հայաստանի այն ժամանակի դիրքը և պարագաները կը բռնադատէին զօրեղ գնեւ մի միայն քրիստոնէութիւնն, որ իբրև վահան լինէր ազգային պաշտպանութեան, մինչ այլ ուղղութիւն չար ևս պիտի գրգռէր չարասիրտ թշնամին, իբրև քաղաքական շարժումն դէպ ի ապրտամբութիւն ընդդէմ արքայի իշխանութեան: Համանման վիճակի մէջ էին նաև քրիստոնեայ Վրաստանն և Աղուանիստանն. մագդէզի կրօնքն հոն ևս իւր արբանեակներն սկսել էր դրկել. բիրտ ուժի առաջ ահամայ իսկ պիտի խոնարհէին. ասոնց մէջ նոյնպէս քրիստոնէութիւնն զօրեղացնելու համար հարկաւոր էր զիր, ուսումն, դպրոց և Ս. Գրոց գիտութիւն, ուր առաքինութեանց ամեն օրինակներ կան:

Մեսրոպին յայտնի էր այդ երեք ազգաց, Հայոց, Վրաց, Աղուանից ազգայնական նախանձն և խուլ մրցումն առաջնութեան համար. հետևապէս քաղաքական հողի վրայ մերձեցումն թող որ անկարելի էր, այլ և վտանգաւոր և սխալ պարագայի մէջ պիտի դնէր զՀայս. ուստի նա ջանաց այդ երեք ազգերից կապել և կազմել մի դաշնակցութիւն՝ քրիստոնէական եղբայրութեան գաղափարով: Ահա նա այնուհետև իր կեանքը և ճիգը պիտի նուիրէ այդ փայլալայտ գաղափարի մարմնացման: Ուստի նա կրկին տեսակաւ կը հրաժարի տարածումն անելու իւր ուսման բուն Պարսից բաժնի մէջ. առաջին՝ որ նրան գուցէ արգիլուած էր ներգործական մի դեր կատարել այդ բաժնի Հայոց մէջ, ուստի անոր ուսուցումն և վարդապետութիւնն կը թողու յօժարաբար Տէր Եպիսկոպոսին, այսինքն Ս. Սահակայ, ուսուցանելու այն տեղերն ուր կայանք քաղաքացի էին՝ երկրորդն՝ որովհետև ոչ ոք քան թէ ինքն բաւական էր իւր յղացած ծրագիրն իրագործելու նախապէս ծանօթ լինելով ամենայն իշխանաւորաց. և միանգամայն Հայաստանի սահմաններէն դուրս գործելով, իւր ներքին խորհրդոց և նպատակներուն ոչ ոք կրնար հասու լինել այն լրտեսներուց, որք բռնապետական իշխանութեան կոյր գործիք են մեծ մարդկանց դարաններ լարելու համար, որոնք կը մարտնչին անոնց եղբրական սկզբունքներուն և հրամաններուն դէմ:

Մեր կարծեաց ստուգութիւնն կը հաստատուի, հիմնուելով կորեան ասածների վերայ՝ հետևեալ երկու զիտողութեամբ. առաջին ոչ Վրացիք և ոչ Աղուանք երբէք մտաբերած են ինքնաբերաբար իրենց առանձին գիր աւնենալու. երկրորդ որ Մեսրոպը անկախ հետևելով իւր մտածու-

1. Յետ այնորիկ ամսոյր հաւանութիւն երանելին Մաշթոց որպէս զի Տէր Եպիսկոպոսն ի կայնեականն և նա ի սփիւռս հեթանոսաց զբանն կենաց սերմանիցն, կոր. էջ 14:

թեան, ինքնաբերաբար կը ստեղծէ վրացերէն և աղուաներէն այբուբենն չև գնացած այդ երկիրները: Եւ յիրաւի յետ պատրաստելու ըստ կարգին վրաց գրերն, Մեսրոպը իւր յառաջուն աշակերտներէն ոմանք հետն առած կ'ելլէ կ'երթայ վրաստան և թագաւորին կը ներկայանայ և իւր արտեստն բացատրելով կը յորդորէ ուսանել, մինչև յանձն կ'առնուն Մեսրոբի խնդիրքը կատարել: Զարմանալի եռանդ, սովորական մարդկանց հասողութենէն արձր ըմբռնումն, դիւցազնական քաջագործութիւն, ինքն Մեսրոպը գնացեր անձամբ կը խնդրէ որպէս զի ընդունին իրենց համար պատրաստուած այբուբենն: Ճիշդ այնպէս ինչպէս բժիշկը հիւանդին չուզած դեղը կու տայ, փափաքելի առողջութիւնն գտնելու համար: Եթէ հայ լինէր պատմագրողն, թերևս չափազանցութիւն համարէինք, բայց այդ ասողն ինքն վրացի է ազգով և եպիսկոպոսական վիճակին հասած Կորիւնն է գրողն, Վարդապետի կրասեր աշակերտն, որի առանձին խնամքը վայելել է: Ինչ էր Մեսրոպի նպատակը, կազմել մի և ուժեղ վրաստան, միացնելով գրագիտութեամբ զանազան լեզու խօսող Կովկասու բնակիչքն ի մէկ կրօնք և ի մէկ ազգութիւն: Թագաւոր և եպիսկոպոս ամեն կողմերուց կը հաւաքեն մանկտի և կուտան Վարդապետի ձեռքը, «զոր առեալ արկանէր ի բովս վարդապետութեան և հոգևոր սիրոյն եռանդեամբ... յայնչափ ի մասնաւոր և ի բաժանեալ լեզուացն ժողովեցան, միով աստուածաբարբառ պատգամօքն մի ազգ կապեալ»: Մեսրոբ իր նպատակին հասած էր:

Աւելի բնորոշ է Աղուանից նկատմամբ Մեսրոպբայ հետաքրքրութիւնն. մինչ յունական կողմն կը ծաւալէր իւր ուսումն, դէպք մի կը բերէ որով կը պատահի աղուան ազգաւ Բենիամին մէկի հետ, իսկ և իսկ աղուան լեզուին վրայ տեղեկութիւն կը հարցանէ, և ձեռնամուխ կը լինի այբուբենն յորինել կարգել, այնքան հեշտութեամբ իրրև թէ գրոց զիւտի շնորհն ի վերուստ իրեն պարգև մ'եղած է²: Սակայն չի յանձներ աղուանին իւր պատրաստածն, այլ յանկարծ պէտք է անձամբ երթայ ծանօթանայ և ծանօթացնէ աղուանից իրենց համար իւր պատրաստած դպրութիւնն. ուստի ի դարձին առ Ս. Սահակ չի ուշանար, հապճեպով կը մեկնի վայրկեան մը չկորցնելու, այնքան հոգին կը վառէր զինքն այդ ազգն ալ գրագիտութեամբ յօդել կապել Հայոց հետ, լուսաւորել անոնց խաւարեալ մտքերն, ննգամտութեամբ ձգուած նետերէն զգուշանալու և փնտռելու միահամուռ միութեան մէջ իրենց ոյժն և փրկութիւնն: Մեսրոպը յունական բաժինէն փութացեր եկեր էր Վաղարշապատ ներկայ լինելու նոր թագաւորի Արտաշէսի թագադրութեան. հանդէսներ

1. Եւ նորա զիւր տրուեստն առաջի արկեալ՝ իրատէր յորդորելով. յորում և յանձն առեալ ամենեցուն զիմնդրելիմ կատարել: Կոր. էջ 15:

2. Յայնմ ժամանակի եկեալ դիպէր նմա այր մի երէց աղուան ազգաւ, Բենիամին անուն, և նորա հարցեալ և քննեալ զբարբառս բանս աղուաներէն լեզուին, ասնէր ապա նշանագիրս, ըստ վերնապարգև կորովի սովորութեան իւրում... Կոր. էջ 18:

վերջանալէն յետոյ իսկոյն հրաժեշտ տալով Հայրապետին և թագաւորին, կ'իջնէ դէպ ուղիղ Աղուանիստան: Սիրալիր ընդունելութիւն կը գտնէ թէ թագաւորէն և թէ Եպիսկոպոսէն, որոց հարկաւ ծանօթ եղած

QUIBONANE
PUIARENECAP
PELLARESOLEAT
QUODEARUM
KERUMUID:

(Onciale latin) Մեծատառ գրութիւն Գ. դարու (երկիջեան մատենաներ գրելու համար)

ΤΩΒΑCΙΛΕΙΤΟΙΡΑ
ΓΜΑΚΑΙΕΠΟΙΗCΕ
ΟΥΓΩC
ΚΑΙΑΝΘΡΩΠΟCΗΝ
ΙΟΥΛΑΙΟCΕΝCΟΥ
CΟΙCΤΗΠΟΛΕΙΚΑΙ
ΟΝΟΜΑΑΥΤΩΜΑΡ
ΔΟΧΑΙΟCΟΤΟΥΙΑΙ
ΡΟΥΤΟΥCΕΜΕΕΙΟΥ.

(Onciale grec) Արձանագրութեանց համար գործածուած նախապէս՝ ապա անցան տառաններու գրչութեան. (Սենտյի Ս. Կրոց օրինակէն Ե դարուն — երկիջեան մատենաներ գրելու համար)

լինելու էր, երբ զինուորական և քարտուղար էր ի դրան արքունի. արդ իրբեւ վարդապետ հիւրընկալելով յանուն Քրիստոսի, չեն կարող թագցնել նաև իրենց զարմանքը և կը հարցանեն զարուս պատճառը: Այն ատեն Մեսրոպը իրենց առջևը կը դնէ բերած զիրը և կը բացատրէ զալուն նպատակը: Աստ ևս թագաւոր և Եպիսկոպոսն յանձն կ'առնուն

Մեարովրի առաջարկն, և կը հրամայեն ժողովել բազմութիւն մանկանց յուսումն նոր դպրութեան: Պէտք է երևակայել թէ որքան կատարեալ էր Մեարովրի պատրաստած այրբենարանն, որ Երեմիա Եպիսկոպոս իսկոյն կը ձեռնարկէ Ս. Գրոց թարգմանութեան:

Ա Բ Գ Դ Ե Է Ը Թ Ի Լ Ի՛

ԿՂՄՆՈՊՌՍԱԿՐ

Մեծատառ Ե դարու (արձանագրութիւնը և երկիջիան մատենաներ գրելու)

Թող ներուի մեզ հարևանցի հոս փակագծի մէջ ասանք որ Աղուանից այբուբենն յայտնի չեն թէ ինչ կաղապարի էին. բայց վրաց գիրն կայ և ունի իւր յատկանիշն որ ցոյց կու տայ թէ Մեարովր որքան մտեցած էր մինչև ի Հնդկիս տարածուած գրութեանց սիւսեմին, որով հեշտութեամբ կը ձևէր և կազմէր Աղուանից և վրաց գրերն, ունելով նախատիպ աչքի առաջ փոքր ի շատէ վեր դրուած օրինակներու ժամանակակից նմուշներից¹:

Մեարովր Աղուանից դպրութիւնն կատարելապէս սովորեցնելէն և յարգարելէն յետոյ, տեսնելով որ այնուհետև կարող են իրենք իրենց յառաջ տանել և զարգացնել սկսած գործը, իւր աշակերտներէն զմանս վերակացու թողլով, ինքը շրջան մը կատարելով Գարգամանից գաւառէն, անցնելով վրաստան, կտրելով Տաշրացոց երկիրը կ'իջնէ իւր սովորական տեղերն, Այրարատեան գաւառն, ողջոյն և աւետիս տանելով առ Ս. Սահակ, և որոց պատանէր, անակնկալ և զարմանալի բաներ «պատմէր նոցա վասն այնր ևս Նորագործ իրաց²»: Արգարև Նորագործ իր էր, զոգցես դիւթական գաւազանի զօրութեամբ «անդէն յական թօթափել վայրենամիտ և դատարկասուն և անասնաբարոյ աշխարհն Աղուանից³» տեղեակ և զիտուն առնել հին և Նոր կտակարանի, Գրիստոսի վարդապետութեան: Այս Մեարովրայ երկրորդ յաղթանակն էր որով ամուր պարիսպ կը քաշէր հեթանոսութեան դէմ:

*
* * *

Այս յաղթանակաւ արշաւանքն և զիտական նուաճումներ հարևան ազգերու, դեռ սակաւ են Մեարովրի անսպառ եռանդեան և անշէջ ծա-

1. (Տես ծան. 1, էջ 133 Onciale Մեծատառ գրերու մասին):

2. Կոր. էջ 20:

3. Կոր. էջ 19:

բաւոյն լուսաւորելու շրջակայ աշխարհներն. նորա սրտի վերայ ծանրանում է մի քար, և հարկ է որ այն ևս հալի և լուծուի իւր բորբոքեալ սրտի բոցերու մէջ: Այդ հեղձուցիչ ծանրութիւնն էր Հայոց աշխարհի կէսն, որ Յունաց տիրապետութեան տակն էր, և զրկուած էին շնորհատուր երկնապարզեւ դպրութիւնէն:

Յունական կողման Հայք, ոչ միայն քաղաքականապէս բաժանուած էին մեծ մասէն Հայոց, այլ որ ցաւալին էր, Հայոց Հայրապետին ևս արգիլած էին եկեղեցական իւրաւասութիւնն տարածել այն մասի հօտի վրայ. որով նորա զրկուած էին թէ իրենց լեզուէն և թէ ազգային եւ կեղեցական ծիսէն, և ի վտանգի կորցնելու ազգութիւն և լեզու: Ս. Սահակ կանխաւ փորձել էր իւր իրաւունքը բանեցնելու, սակայն երկրին կառավարիչը յանուն կայսեր իշխանութեան, արգիլած էր նորա մուտքն և իշխանութեան գործադրութիւնը: Մեսրոպբայ գրոց գիւտն յարմար առիթ կ'ընծայէ նորոգելու իւր խնդիրը: Ուտի գՄեսրոպբ յանձնարարական թղթերով կ'ուղարկէ ի Բիւզանդիոն: Ս. Սահակ դառնապէս զանգատի թէ «ոչ հանդիպեցայ ընդունելութեան յիմում վիճակիս ի հրամանէ վերակացուացս սոցա». սա դեռ բաւական չէր, առելութիւնն այնքան մեծ եղած է «մինչև զնշանագիրս անգամ ոչ ընկալան». և ապա խնդրէ «ոչ անիշխան առնել զմեզ ի մերումս վիճակի» ևն:

Չնայած որ Սահակ և Մեսրոպբ նախածանօթ էին Բիւզանդիոնի արքունեաց, և նուիրակներն խոնարհական թղթերով կը ներկայանան իշխողաց, այնուհանդերձ ոչ Սահակ և ոչ Մեսրոպբ կը խուսափեն յունական նախանձէն և կեղեքող յանդիմանութիւնէն թէ՛ ինչո՞ւ առ Յոյնս չէին դիմած Գրոց գիւտի համար, այլ ծանծաղ ասորի գիտութեան: Բայց բուն պատճառը այդ չէր, այլ ներքին քաղաքականն, զի Յունաց սիրելի չէր որ Հայք Պարսից հակէին, խաղաղութեամբ ապրէին, վասն զի Վասմազպուհի խաղաղասիրական և հաւատարիմ ծառայութիւնն արքայից արքային, բերաւ Հայաստանի երջանկութիւն, զարգացումն. քաղաքակրթութեան ճանապարհի վրան կանգնեցան Հայք իրենց առանձին սեփական գրովն և գրականութեամբ, զայն չէին ուզեր յոյներն, կամէին Հայաստանի խոտվութիւնն որպէս զի իրենք առիւծի բաժինը վերցնէին, ցանկային որ Հայք մնային կուրութեան մէջ, որով իրենց համակրութիւնն կը շրջէր գէպ ի յոյներն, և յունային ապահովել իրենց սահմանները: Այս մտածութեան արտայայտութիւնն է որ կը լսենք Թէոդոսի բերնէն խրոխտ և տիրահրաման ձևովն, «վասն որոյ հաճեալ էաք ընդ մերոյ ծառայիցդ արհամարհել զայսպիսի ուսմամբդ»:

Այս արհամարհական կերպէն պահ մը տագնապած պիտի լինի Մեսրոպբ, որ իւր պատգամաւորութիւնը դատարկ անցնի. բայց նա գիտէ հեզութեամբ և իմաստութեամբ խաղաղել ներքին ալէկոծութիւնն

1. Խոր. գրք Գ. Գ. ԾԷ՛:

2. Խոր. գրք Գ. Գ. ԾԷ՛:

և հմտութեամբ տանել իւր նաւն ի նաւահանգիստ: Մեքսիկոյ իւր համարաւոյն բարձրութեան վրայ կանգնած, զիտէ ամփոփել իւր ոգւոյ մեծութիւնն և զոհել իւր փառքն հայրենեաց սիրոյ համար. և կատարեալ ուրացութեամբ իւր բոլոր ջանից և արդեանց, օտար երկրի մէջ, օտար ժողովրդեան և թագաւորի առաջ կը հրատարակէ ի լուր աշխարհի թէ զրոց զիւտն մարդկային ճարտարութեան գործ չէ, այլ Աստուծոյ շնորհքի տուրքն է, վերնական պարգև մ'է, հրաշքի գործ է: Այս վեհանճն յարտարարութիւնն կը կակզէ թէ՛նդոսի սիրտն, և ուսուցանելու հրամանն կ'արձակէ: «Բայց զի յետոյ պատմեաց մեզ Մեքսիկոյ թէ կատարումն արուեստիդ ի շնորհաց վերնոյն եղև, զրեցաք զի ամենայն փութով ուսցին¹»:

Արդեօք ներելի՞ է ենթադրել թէ հրաշքի պատմութիւնն և «թաթն աջոյ ձեռին գրելով ի վերայ վիմի» են մտածուած է ի Բիւզանդիոն, յունական նախնայնէն ազատելու համար. և յաջողեցնելու իրենց խրնդիրներն, որոց համար եկած էին: Արդարև հրաշք է հաւասարապէս յունական չարութեան և ատելութեան շիջումն. որք այնուհետև կը փոխանակեն սէր և անպայման համակրութիւն, առ անձն և առ գործն. զարմացումն և հիացումն շնորհալից կերպարանացն՝ որոյ վերայ ցուանայր սրբութեան և գիտութեան լոյսն, անբաւ խոնարհութիւնն, յորմէ վերնոյն պարգև համարեցաւ զրոց զիւտն և արուեստն ուսուցչութեան, «հրաման ելանէր վայելուչ մեծարանօք զՍուրբն՝ Ակումիտ անուն կոչելոյ²»: Յարգելով նաև Ս. Սահակայ խնդիրն, հրաման կը տրուի պատուով ընդունել զինքն «որպէս զարդարել վարդապետ իւրեանց (հանգոյն արքեպիսկոպոսին Կեսարու) և դարմանք և ծախք յարքունուստ եղիցին³»:

Այսպէս ուրեմն յաջողութեամբ պսակեցաւ Մեքսիկոյ պատգամաւորութիւնն: Բայց խորենացոյ մի բանն միթիւն կը մնայ որ այս մասին կը զրէ. «առին զոր յուսայինն և զոր ոչն յուսային»:⁴ Ինչ էր արդեօք Սահակայ և Մեքսիկոյ յուսացածն և ոչ յուսացածն: Յուսացածնին թուի Մեքսիկոյ ուսուցանելու հարցն էր, որի մասին արդէն համբաւն հոչակուեր էր յունական բաժնի մէջ, ուր շատ իշխանաւորաց և եպիսկոպոսաց՝ աշխարհական վարքի մէջ եղած ատենէն ծանօթ էր,

1. Խոր. զիրք. Գ. ԳԼ. ԾԷ: Հայկական զրոց ծագման մասին արժան էր առանձին խօսել. սակայն ներկայ յօդուածն իրբև վարքագրութիւն նկատելով, նշանակեցինք լոկ ընդհանուր գծեր, առանց իջնալու մանրամասնութեանց, զանց անելով համեմատել առանձնակ զրբու ստնուութիւնն օտար զպրութիւններէ առաձների հետ: Այսչափս յայտնի է ամեն ընթերցապիրաց որ Մեքսիկոյ շտեղծեց օչնչէ հայ ալիարեան, այլ վաղնջուց գտնուած զլիաւոր երեք ճիւղաւորման տիւ պարի պպրութիւններէն ճարտարմտութեամբ կազմեց իւր այբուբենն, նոր ձայնակաձ անուանումն տալով փոխ առած զրբուն, որք թիբես նախակազապտրի մէջ այլ հնչումն և զօրութիւն ունեցած են:

2. (Իկումնն?) Կորիւն էջ 16:

3. Կոյնն և Ատտիկոս զրէ. «արդ հրամանաւ ինքնակալին Աւգոստոսի տուեալ լիցի քեզ իշխանութիւն վարդապետել զկողմնդ մեր»: ԳԼ. ԾԷ:

ուստի անոնց միջնորդութեամբ կը յուսային յաջողիլ հրաման ընդունելու, նա մանաւանդ որ «հիւսիսական կողմանց հռչակելոց» վրաց և Աղուանից մէջ արագ տարածումն զրոց դպրութեան, յունական ազդեցութեան աւելնալուն հրապոյր մ'էր, որով Մեսրոպի միջոցաւ միայն կը յուսային յաջողիլ և ձգել ի միութիւն գէթ ըստ կրօնականին: Իսկ որ ոչն յուսայինն, էր ինչքի Ս. Սահակայ, վերահաստատելու իւր հովուական իշխանութիւնն այն կողման վերայ, ուր Կեսարիոյ աթոռն արդէն տարածեր էր իւր թևերն. և թերևս հակառակ էին եպիսկոպոսներէն ու մանց, որք նախամեծար ընտրէին հպատակել Բիւզանդիոնի «ինքնագլուխ» պատրիարքին քան փոքր աշխարհի մի Կաթողիկոսի: Այս հրամանը ձեռք բերելու համար երկու խոչընդոտներ կային, մին թագաւորական՝ միւսն պատրիարքական իշխանութիւնը. հարկ էր նախ հաւանութիւն անել կայսերէն, ապա հաճութիւն պատրիարքին. ահա այս չյուսացածն եւս կ'ընդունին: Թէնդոս կը հրամայէ Կեսարու արքեպիսկոպոսին հաւանար պատուով ընդունել և յարցունուստ հոգալ ծախսերը: Իսկ Ատտիկոս նոյնպէս «հրամանաւ ինքնակալին» իշխանութիւն կու տայ Ս. Սահակին «իւր կողմը» այսինքն վիճակին մէջ վարդապետելու:

Ինքնագլուխ Պատրիարքն իւր ճոխութիւնն ցոյց տալու համար, ըզ-Մեսրոպը, կը ձեռնադրէ եկեղեցիատիրոս: Մեսրոպը ցայն վայր ձեռնադրութիւն չէր ընդունած, այլ միայն արեղայ էր, և Ուսուցողի պաշտօն յանձնուած էր իրեն Ս. Սահակի կամքով. մինչ եկեղեցական նուիրապետութեան կամ ժառանգաւորաց մէջ մտնելու համար հարկաւոր էր ունենալ մի որ և է եկեղեցական պաշտօն, սկսած փոքր աստիճաններու մինչև մեծերը, և զայս առանց յատուկ օրհնութեան կամ ձեռնադրուց թեան կարելի չէր ընդունել: Ուստի Ատտիկոսի «եկեղեցիատիրոս»ը պէտք է հասկանալ որ Մեսրոպը այդ ձեռնադրութեամբ եկեղեցական աստիճան մի ընդունեցաւ և անցաւ ի շարս ժառանգաւորաց Պատրիարքի Նուիրապետութեան, որով համարձակապէս կարէր իւր արուեստն ուսուցանել հայ մանկաւոյն «այնր կողման»: Այդ ձեռնադրութեան միջոց նոյն իսկ թուի Նոր անուն մ'էս ընդունած է Մեսրոպը, կորեան այս ազաւազ բացատրութեամբ «հրաման ելանէր, վայելուչ մեծարանօք զՍուրբն (Ակումիտ) անուն կոչելոյ: «Սուրբ» անվանն ենթադրել կու տայ իւր գոյականն, եթէ ինքն իսկ մի գոյականի ազաւաղումն չէ: Քանզի միտ զնելով Խորենացու գրածին «զի գոյր տեսլեամբ հրեշտակական, գործովք մարմնով արտափայլեալ, սարասիւք անճառ» են այդպիսի տպաւորութիւն թողլով Ատտիկոս հայրապետի վերայ, ինչ աւելի յարմար կը տեսնար իւր հրեշտակակերպ ձեռնադրելոյն քան Սերուրն (Սուրբն)¹ անուն կոչելոյ մեծ Ուսուցչին, որ «ոչ որպէս արուեստ ուսուցանէր այլ իրրե զնոցի առաքելարար աշակերտելոցն տայր»²:

1. Ս. Մեսրոպայ փոքր վարուց մէջ ստուած է «Սրովբէասան անուն»:

2. Խոր. գիրք Գ. զԼ. 4.

Սակայն ըստ ամենայնի չէ մարթ հաւաստեալ ասել թէ Ատտիկոսի ձեռնադրութիւնն սուրբ աստիճան տալն եղաւ, զի յառաջ քան զձեռնադրութիւն Ս. Սահակ Ուսուցող մերոյ աշխարհի կոչէ, իսկ ձեռնադրութենէ յետոյ վարդապետ, իբրև առանձին իմն շնորհ կայսեր հրամանաւ եղած: Վարդապետական աստիճանն իբրև Մագիստրոս եթէ տրուած է, հապա Ատտիկոսի ձեռնադրութիւնն ինչ նշանակութիւն կարող է ունենալ: Արդեօք լոկ մի ձև, մի արարողութիւնն էր, առանց սուրբ կնիք տալու, ինչպէս առ լատինս կոչին երբեմն Աբբայք, աշխարհականք ու մանք, որ ունին հերակտրութիւն և սև պարեգօտն և ընդունին հասոյթս եկեղեցիէն, սակայն ոչ մի կարգ չունին և ոչ ձեռնադրութիւն: Եթէ այսչափը համարինք Ատտիկոսի եկեղեցիաստիկոս ձեռնադրութիւնն, մեծ բան մը չէր և չ'արժէր պարծենալ և զրել առ Ս. Սահակ, իբրև մի մեծ վարձատրութիւն մը արած այն մարդուն՝ որոյ ձեռամբ «Ամենակալն բղխեաց զշնորհս Հոգւոյն»: Այլ յօժարեալ եմք կարծել որ Մեսրոպը առանձին տնօրինմամբ ընդունած է հոգևոր ձեռնադրութիւն: Առանձին տնօրինումն ասեմ, վասն զի երանելի վարդան կամ Վրիկն, վերք աւսացինք՝ հարճորդի էր Պապայ և Հայր Մեսրոպի. արդ եկեղեցական կանոնք կ'արգելուին ոչ միայն պոռնկութենէ այլ նաև երկրորդ ամուսնութենէ ծնածներն չձեռնադրել: Այս կանոնն ընդունած է նաև Ս. Սահակ «Յաղագս քորեպիսկոպոսաց» զլիսոյն մէջ: Կանոն Ը այսպէս է. «Իսկ զպոռնկորդիս և որ յերկրորդաց են հաւասար մինչև յերրորդ ծրնունդն, ըստ առաջին կանոնաց հեռի կացցեն ի կարգէն և ի շնորհացն»:

Թէպէտ Մեսրոպը «պարկեշտ և սուրբ լինի, զարդարուն ճշմարիտ հաւատովք և գործովք առաքինութեանց, ցանկալի ամենեցուն և պատուական, որպէս վայել է պաշտօնէից Աստուծոյ» (անդ) սակայն ոչ Ներսէս և ոչ Սահակ արքեպիսկոպոսունք Հայոց, պիտի կարենան ձեռք դնել իրենց ազգականի վերայ և կոչել քահանայական պաշտօնի: Եթէ ծննդեան թերութիւնն չլինէր, ուրիշ ինչ պատճառ կարող էր արգելք լինել Մեսրոպի ձեռնադրութեանն: Թերեւս պիտի ասէք, որ ինքն չէ ուզած, առ խոնարհութեան հրաժարել է: Բայց թող մի անգամ մտածէ թէ Ս. Ներսէս ինչ հանգամանքներու մէջ ձեռնադրուեցաւ և բռնադատեցաւ մտնելու եկեղեցական վիճակ.² նոյն բարուց մարդիկ, նոյնպէս պիտի վարուէին Մեսրոպի հետ, բռնի ձեռնադրութիւն ընդունել պիտի տալին այնոր որ «գերազանցել էր քան զամենքն որ այն ժամանակ առաքինիներ կային»: Սակայն չարին այդ բանն Մեսրոպին, զի յայտնի էին ժողովոց կանոններն, որք ընդ նոյն վիճակէն ձեռնադրողը և ձեռնադրեալը: Բայց երբ կը հասնին Կոստանդնուպոլիս, ամենքն ականա-

1. Սոփերք. Կան. Ս. Սահակայ.

2. Եւ հրամայէր զնա կ'ապիլ զիւրով զառաջեալ... հրաման տայր և բերին զհանդերձս կղերիկոսաց զգեցուցանէին նմա... և տայր ձեռնադրել զնա ի սարկաւազութիւն. (Բուգ. Գպ. Գ. 94. Գ).

տես լինելով Մեսրոպայ հրեշտակական վարուց, խոհական իմաստու-
տութեան, և հոգևորաց մեծ գիտութեան, քարոզութեանց, թարգմանու-
թեանց, և այլ բազում վաստակոց լուսաւորութեան երեք աշխարհքնե-
րուն, և նաև տոհմային ազնուականութեան¹, և մանաւանդ շնորհք մը
կամենալով անել Ս. Սահակայ և Հայոց, ինքնագլուխ պատրիարքն Ստ-
տիկոս իւր իշխանական ճոխութիւնն ցոյց տալու համար, Մեսրոպին
երկրորդ ծնունդն կը տնօրինէ և կը ձեռնադրէ գոնէ ի պաշտօն Սար-
կաւագապետութեան, եթէ չասնը ի քահանայութիւն: Ես յօժարեալ եմ
դեռ աւելին յուսալու մի հայազգի ինքնագլուխ և Տիեզերական Պատ-
րիարքէն. և Կորեան Եկեղեցիաստիկոս բառին մէջ ուզում եմ նշմարել
Քորեպիսկոպոսութեան աստիճանն և պաշտօնն առ որ կոչեց Ատտի-
կոս, յանձնելով նմա իւրակողման հայոց ուսուցանելու դպրութիւն և
նաև տեսչութիւն եկեղեցական Բարեկարգութեան՝ իբրև զինքն ներկա-
յացուցչի կամ տեղապահի: Եւ ձեռնադրութեան շնորհիւն է որ նա կա-
րող կը լինի Ս. Սահակի մահուանէն յետոյ, տեղապահութեան պաշտօնը
վարել, որ բնականաբար յինքն կը պարունակէ սրբազան կարգն, գէթ
աստիճան քորեպիսկոպոսութեան, զոր Ղազար Փարպեցուն անգամ թըշ-
նամբքն արժան չէին տեսած. իբրև արժանաւոր հոգևորականի մի եկե-
ղեցական վարձատրութիւն առանց ներգործական դերի նուիրապետական
պաշտօնավարութեանց մէջ և որ կարելի էր ընդունել նաև աշխարհա-
կան իշխանութենէ²

*
* * *

Մեսրոպը, ինչպէս ասացինք, որոշ նպատակաւ ձեռք զարկաւ զրոց
գիւտին. յետ այնորիկ իւր զաղափարը սերմանեց Հայոց, Վրաց ու Ա-
դուանից մէջ, քարոզելով միութիւն քրիստոնեայ եղբայրութեան, համե-
րաշխ գործ ընդդէմ պարսկական ոսնձգութեանց՝ կապել մի դաշնակցու-
թիւն սուրբ, պատերազմելու զինու զօրութեամբ արքայից արքայի դէմ,
Եկեղեցւոյ ազատութեան, ինքնապաշտպանութեան, հայրենեաց և ազգի
պատուոյ համար: Զարթուցանել լոկ գիտակցութիւնն իւր զոյութեան պաշտ-
պանութեան համար, յայդ կը ձգտէին զաղափարական մարդու բոլոր
ճիգերն, տասնամեայ հսկումներ, ճանապարհորդութիւնք, քարոզութիւնք.
և վերջապէս տեսաւ Մեսրոպը իւր ազարակն կանաչացած, սերմանիք
բուսել էին և սկսել աճել, ժամանակի կարօտէր հասունանալու և պը-

1. Հին Հռովմէական կայսերական օրէնք արչելուին հարուստ ժողովրդական, ճորտ կամ
գերիններն ձեռնադրելու. պէտք է յազատաց լինէր, նախապատուութիւն տալով ազնուականութեան:

2. Քանզի յազազս առելոյ զիս, թերևս արդեօք և ըստ անարժանութեան, սուրբքդ և ա-
նարատք և յամենայն մեղաց ազատ ուսուցիչքդ Հայոց, թող ի մեծամեծան ձգտեցուցանել զին յե-
պիսկոպոսութիւն և կամ ի նոցիւն յառաջին զգաստութիւն, և կամ յեկեղեցւոյ դաստարութիւնս՝
այլ և քորեպիսկոպոս օր չարար, զոր Պարսիկք և սրբ անարժանք գործն և այսօր, (Ղազար էջ
586):

տուղ տալու. այդ ժամանակն շատ հեռու չէր: Պարսիկներ չէին քնանար¹, ականատես եղան հակայ յառաջադիմութեանն. իմացան որ ոտքի տակի հողն սկսել էին կորցնել, նոր կայտառ սերունդ մը ասպարէզի վրայ՝ քրիստոնէութեանն հաւատքն իրենց վարքով ու քարոզութեամբ ամրացուցեր են. յարգելի ոյժ մը արդէն կազմուեր է, որ ի դէպս հարկին կարէ խիզախել ընդդէմ Արեաց արքային սպառնական նամակներուն և զէնքերուն. կանգնել են իրեն դէմ նահատակներ որք զմահ առաւել պիտի բնորեն քան կեանքը, երբ Քրիստոսի սէրն ստիպէ արեամբ չափ իրենց հաւատքն և հայրենիքն պաշտպանելու: Վկայ են բանիցս Վրաց և Աղուանից և Աւարայրեան դաշտերն: Յազկերտ վիշապօրէն գազանացեալ՝ պարսիկ վտանգն, Մոզերն, անհամար բանակաւ կը յղէ երեք քրիստոնէայ աշխարհներ. բայց բուն նպատակ իրենց զինուոց Հայերն են. ասոնց կոտորուելով միւս երկուքն համեղ պատառներ են Պարսից². սոքա ևս զգալով իրենց տկարութիւնն կը փութան պատասպարիլ Հայոց վահանի տակ: «Պատգամաւորութիւն այնուհետեւ երեքին աշխարհքն աւ միմեանս առնէին և ուխտադրութիւնս, և բազում երզմամբ աւետարանին հաստատէին»³: Մեծ Ուսուցիչն հասել էր իւր երկրորդ նպատակին, և սրտի ուխտն, կատարուած էր:

Չարիմաց Միհրնբրսեհ թելադրութիւն կ'անէ Յազկերտի որ զէնքի տիրապետութիւնն Հայաստանի վրայ խախտու և անկայուն է, մինչեւ որ Հայք Մազդեզանց կրօնքն չ'ընդունին. և սերտիւ կապուին Պարսից հետ. ուստի այդ ուղղութեամբ կը սկսի կռիւն, որին Հայք կը պատրաստուին դիմադրելու հոգեւոր պատերազմով: Սակայն այս գազափարն նոր չէր, այլ Շապուհ առաջնոյ ժամանակէն, երբ Հոովմայեցոց հետ կիսեցին զՀայաստան, պարսիկք հերամուտ եղան ջնջելու զքրիստոնէութիւն Հայոց աշխարհէն: Առաջին գործն եղաւ արգելել Հայոց ուսանել յունական դպրութիւնն և չյաճախել յունական աշխարհի լուսաւոր կեդրոններն⁴: Նախ Մերութան և ապա Վարազվադան, ուրացողներ, հակառակ իրենց հայրենեաց և եկեղեցւոյ այնպիսի չար խորհուրդներ կու տան Պարսից, զոր նոքա բնաւ իսկ չեն խորհած⁵. պակասութիւն մը որ ամեն դարու և ամեն ժամանակի մէջ կը կրկնուի ի վնաս Հայ ազգի և եկեղեցւոյ շահերուն: Ասոնց տուած թշուառ խորհուրդն էր ջնջել ամենայն յոյն

1. Քանզի տեսնէր զքրիստոնէութիւն՝ որ օր քան զօր յորդեալ տարածանէր ընդ ամենայն կողմանս հետաւոր ճանապարհին ընդ օր ինքն (Յազկերտ) անցանէր: (Եղիշէ էջ 32):

2. Եւ յորժամ Հայք սերտիւ մեր լինին, Վիրք և Աղուանք այնուհետև մեր իսկ են: (Փարպ. էջ 113):

3. Փարպ. էջ 132. Եղիշէ. էջ 174:

4. Քանզի նախ ի Մերութանայ այրեալ լինէին ընդհանուր աշխարհիս յոյն զիրք. դարձեալ ի բաժանել զաշխարհս Հայոց՝ չտային Պարսիկ վերակացուքն յոյն ուսանել դպրութիւն ումեք յիւրեանց մասինն, այլ միայն ստորի: (Խոր. զիրք Գ. զԵ. ԾԳ):

5. Իւ իմ թէպէտ և էր յառաջադոյն հոգացեալ զայսպիսի մեծ իրս... առաւել ևս հաստատեալ յառնէն որ ի Սիւնեաց տոհմէն... գոր ի եմանե աւելագոյն ծանեայ և հաստատեցի և այլն (Փարպ. էջ 113):

գիրք և գրականութիւն, որպէս զի տգիտութեան մէջ մնալով՝ ընդունին Հայք կրակապաշտութիւնն¹ :

Այս յառաջընթաց փորձն մեծապէս ազդեր էր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Մեծ Հայրապետի վրայ և խոր ատելութիւն մը դրոշմել Մերովբայ սրտի վրայ. ուստի երբ երկու լուսաւորքն անկախ իրարուց կը խորհէին Հայրենեաց և Եկեղեցւոյ փրկութիւնը, սա եղաւ գլխաւոր շարժառիթն զիր հնարելու մտածութեան. այսինքն ստեղծել կազմել Հայաստանի համար մի նոր և ճոխ գրականութիւն հոգևոր բովանդակութեամբ առաւելապէս, որպէս զի ի հարկին եթէ Հայրենիք չկարենայ վերստին ձեռք բերել իւր քաղաքական ազատութիւնն, գոնէ Եկեղեցւոյ ծոցի մէջ գտնէ իւր սրտի և մտքի յագուրդն, պատասպարանն և պաշտպանութիւնն. Գիրն՝ այնուհետև պիտի լինի զօղ միութեան և ազգային գոյութեան պահպանութեանն ցրուած Հայութեան: Գիրն ոչ իմացեալ մահ է, զիրն իմացեալ անմահութիւն է: Սակայն այդ Գիրք կենդանի և կենդանատու պահելու համար, հարկաւոր էր տալ այն գրականութիւնն որով զարգանային մտքեր, որով ոգիք իրենց հոգևոր ծարաւն անցնէին գիտարեան քաջոճ աղբիւրէն². և չկարօտէին պարսկական աւազուտի մէջ ծակեր փորելու մոլար և պղտոր ջրեր խմելու համար: Ահա այսուհետև այս երկու լուսաւորքն Հայաստան աշխարհի, պիտի նուիրեն իրենց ուշադրութիւնն հասունացեալ աշակերտաց ոյժերով, վերաստեղծել այդ նոր գրականութիւնն, ճոխ, բազմատեսակ բովանդակութեամբ, որով Հայաստան «ցանկալի և անպայման սքանչելի պիտի լինէր» յառաջամարտիկ կանգնելով տգիտութեան և բարբարոսութեան հոսանքներու դէմ, պիտի կրէր քաղաքակրթութեան կնիքն և անով պահպանէր իւր գոյութիւնը դարերու բերած հրոյ և սրոյ աւերմանց և կոտորածներու մէջ: Սուրբ Սահակ տեսիլքով, ասացինք, տեսեր էր այդ ահաւոր դարերու պատկերն, Մերովբ լայն մտքով բմբունք էր և կը հաւատար գալիքներուն. ուստի առաւել եռանդեամբ «Ուշ եղեալ երկոցունց Երանելեացն»³ իրենց ազգի դպրութիւնն զարգացնել՝ զիւրացնել և ընդհանրացնել: Ս. Սահակ, յորդորմամբ Մերովբայ, արքունեաց և եկեղեցական դասուն՝ ձեռք կը զարնէ Ս. Գրոց թարգմանութեան եօթանասնից ընտիր օրինակէ, զոր բերած է Եզնիկ Նիկիական և Եփեսոսի Ս. Ժողովոց կանոններու հետ, որով ասել է թէ բերուած Ս. Գրոց օրինակն վաւերագոճ էր երկու Ս. Ժողովքէն ևս. անոր համար կորին «հատատուն» կը կոչէ բերուած օրինակն: Իսկ Խորենացի «Ստոյգ օրինակ» ասէ՜: Իսկ միւս թարգմանիչք մեղուօրէն սփռած ասորոց և

1. Եւ այս ամենայն չարիք մտանն ի միտս մարդոյ յանուսուսնութենէ. (Եղիշէ էջ 26):

2. Կորիւն, էջ 13:

3. Կորիւն, էջ 20:

4. Ապա եկեալ թարգմանիչքն մեր... մատուցին զթուղթն և զկանոնս ժողովոյն Եփեսոսի՝ վեց սահմանեալ կանոնաւ(ց) զլիով և զստոյգ օրինակս զրոց. (Խոր. գիրք Գ. էջ 260):

յունաց աշխատանքներ, Ս. Հարց գրքերու անթիւ բազմութիւնն հայերէն թարգմանելով կը զրկեն կամ անձամբ կը բերեն Հայաստան: Ըստ բանից իմաստնոյն ի սակաւուն լցին երկար կեանք. այսինքն այնքան բեղմնաւոր եղաւ թարգմանչաց աշխատութիւնն, որ այսօր յիրաւի զարմանք կ'ազդէ մեզ այն գրքերու զումարն, որ հասեր է ձեռքերնիս Ռսկի դարէն, առանց հաշուելու յետագայ դարերու մատենագրութիւնն, որով Հայն յետ Յոյն և Հռովմէական գրականութեան, հին ազգերու ցանկի մէջ երրորդ տեղն կրնայ զբաւել: Եւ թագմանչաց գործը միայն Հայոց փառքն չի կազմեր, այլ համաշխարհի բնոյթ ունի, օգտակար ծառայութիւն մատուցանելով մարդկութեան և զիտութեան, ազատելով իսպառ եղծմանէ հեղինակներ որոց կորուստն պիտի ողբար մեր զրական դարն:

*
* * *

Գեղեցիկ և ազնուական արուեստն որուն նուիրեցին զիրենք Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ, երկար էր և բազմաբեղուն. իսկ իրենց թանկագին կեանքն սուղ. բայց այս սակաւուն մէջն իսկ երկար դարերու կեանք թողին. բնութեան հարկն պէտք էր վճարել, օրօրանէն ի քնարան մահու հիւանդութիւնն կոչեց զՍ. Սահակ. փակուեցաւ այդ գեղեցիկ օրն: Խորենացու այս հակիրճ խօսքերու մէջ ամփոփուած է ամբողջական դամբանական մը պերճախօս և վսեմ. «Որ մահկանացու ծնեալ, անմահ զիւրն եթող յիշատակ և այլն¹»:

Վեց ամիս յետոյ կը հանդիպի և փոխումն աշխարհէս Ս. Մեսրոպը այ: Տեսիլ սքանչելի իրաջանման, լուսաւոր շողածեւ ապարանքի վերայ կ'երևի յաւանդման հոգւոյն, և նոյն լոյս յառաջախաղաց գնալով կ'առաջնորդէ մինչև Օշական, ուր կը հանգուցանեն պատուով Սրբոյն մարմինն: Խաջանման լոյսն ամփոփուեցաւ գերեզմանի մէջ, իբրև վկայ անբարբառ Մեսրոպայ հաւատոյ և սրբութեան. «գերազանցեալ քան զամենայն, որք զայնու ժամանակաւ էին առաքինիք²»:

Սրբամարտուր մարմնոյ շուրջն բարեպաշտից մրցութիւնն նախանձելի եղած է. կէսն՝ թերևս մերձաւոր ազգականք՝ կամեցած են տանել ի բնագաւառն իւր Տարօն, յԱշտից գիւղն (Հացեաց զբախտն) ուր վեց ամիս առաջ հանգուցեր էին զՍ. Սահակ. իբրև առ իւր բնտանի և ազգական, որք էին քստ բանից Նարեկացւոյն «իբրև զմի մարմին բանական ի յերկուց առ մի կերպարան լինելոյ զիմաց կենցաղավարելով... միաշունչը միակրօնք, զուգահաւանք, ի քստից աչաց առ մի և նոյն շաւիղ խորհրդոյ տեսեալք³»: Ոմանք ի նախաշակերտած Գողթն, իւր դաստակերտն. սոքա եղած են Սիւնեաց տան իշխանագունք, երախտաւորեալք

1. Խոր. զերբ. Գ. զւ. 45.

2. Խոր. զերբ. Գ. զւ. 45.

3. Նարեկացի. «Յիշատակարան մատենագրութեան» էջ 267. Վենետիկ 1840.

սուրբ Վարդապետէն: Այլ Վաղարշապատ քաղաքի մէջ, սրբոց գերեզմաններու կամ դամբարաններու մէջ. ասոնք եղած են գլխաւորապէս իւր ձեռասուն աշակերտներն, ժողովուրդն և Նախարարներէն ումանք: Բայց այդ տարածայնութեանց մէջ օգուտ քաղողն եղած է Վահան Ամատունին, որ անշուշտ Սրբոյն հանգչելու ժամանակ ներկայ գտնուել է Հմայեակ Մամիկոնէի հետ: Արդեօք ներելի չէ՞ ենթադրել որ Ս. Մեսրոպը փափաք յայտնած լինի Օշական թաղուելու, երեք տեսակէտով: Աշտիշատ կամեցած չէ, վասն զի հրաժարած էր իւր տէրութենէն և մարմնաւոր պատուէն, «իբր մոռա զժողովուրդ քո և զտուն հօր քո» — Վաղարշապատ չէ կամեցած, նախ բարեպաշտութեան համար զգուշանալով, «ի զիրս սրբոց» դրուելու, իբր անարժան, և կամ ապագային երկիւղ կրելով վրէժինդրութեան, քաղաքական ձախող ելլի մը Հայոց և Պարսից կուռի մէջ: Իսկ Օշականը Արագածու ստորոտն, Քասաղ (?) գետի ափին զուարթ բլրան մը վրայ շինուած բերդ և դաստակերտ մ'էր Ամատունի տան, առանձնականի սեփականութիւն: Հոն ուզեց հանգչիլ, ուր կը լսէր Հայաստանի մրմունջն ձորէն անցնող գետակէն, Արագածէն փչած զեփուռն հովէր սրտի տապը, և աչքերն սեւեռած յեկեղեցին կաթողիկէ, մշտամոռնջ աղօթէր անոր հաստատութեան համար: Եթէ այդպիսի մի պատուէրի գոյութիւնն տարակոյսի մէջ մնայ, դժուարին կը լինի հասկանալ բառ բոլոր յայնչեան իմաստիկ կորեան գրածն թէ Վահան և Հմայեակ միայն էին «արք պատուականք և երկիւղածք հրամանակատարք վարդապետական (Վարդապետին) հրամանաց»¹: Այս հրամանը, որուն երկիւղած կատարողք են Վահան և Հմայեակ կը վերաբերէր յատկապէս իւր թաղմանը և տեղւոյն, որով Վահան յանձն առած է հոգալ յուղարկաւորութեան ծախսն և վրան «խորան սքանչելի կանգնել տաշածոյ վիմօք քանդակելով»²:

Իսկ Խորենացի մի այլ պատճառ կամի տալ Վահանի ազդեցութեան թէ «էր զօրաւոր հաւատովը և ճոխութեամբ մարմնաւորաւ» և Հայոց աշխարհի հազարապետութեան պաշտօն կը վարէր այն ժամանակ, որով կարողացաւ բոլոր կուսակցութիւնները լռեցնել: Սակայն բաւական պատճառ մը չէ միայնակ համոզելու միւս երկու կուսակցութիւնն որ կը բաղկանար ամբողջ ժողովրդենէ և եկեղեցական դասէն, որք գրեթէ ամբողջովին իւր ձեռասուն աշակերտքն էին³, և որոց մէջ կային Ամատունիին հաւասար և աւելի բարձր բարձով և ճոխութեամբ Նախարարներ և իշխաններ. եթէ սոքա տեղիք կու տան Վահանին, կը նշանակէ որ քան զմարմնաւոր ճոխութիւնն աւելի բան մը կար, որով նախապատուութիւն և իրաւունք Ամատունի իշխանին կը տրուի: Նախ ասացինք որ մի

1. Կոր. էջ 27.

2. Կոր. էջ 27.

3. Այդ ժամանակ Հայոց բանակն Արտաշատ էր (Վաղարշապատ կամ Նոր Քաղաքը) եւ զօրավարն Վարդան, որին ոչ մի յանձնարարութիւն չի կայ.....

հրաման եղած է Ս. Մեսրոպայ կողմէն Օշական թաղուելու, երկրորդ Ամատունին աներկրայապէս ազգակից եղած լինելու է Ս. Մեսրոպայ, միտ զնեղով մի քանի պատմական դէպքերու որոց մէջ Ամատունի տան կատարած դերը եզակիան նշանակութիւն կը ստանայ նկատմամբ Արշակունի թագաւորական և Լուսաւորչի տան:

Արտաշէս Բ¹ օրով սոքա Պարսկաստանէ զաղթին ի Հայս. թէպէտ Խորենացին իր սովորութեան համեմատ գասոնը հրէութենէ եկած համարի և Սամսոնի ցեղէն (?) և իբր Արշակ Պարթեւ տարած է յԱրեւելը, որով երկուքն եւս Քեստուրայ ծնունդ են կամ Արբահամու: Իսկ որովհետեւ մի և նոյն կարծիքն կամ աւանդութիւնն կար Հայոց Արշակունեաց մէջ թէ նոքա ևս ցեղակից են Արշակայ Մեծի, հետեւապէս զԱմատունիս կ'ընդունին իբրև ազգակիցս, գիւղեր և դասակերտներ կ'ընծային հանդերձ տանուտէրական պատուով, որով Ամատունեաց Տէր կոչուին: Սակայն մտածելով որ Արտաշէս Բ. Սմբատայ ձեռամբ կ'ազատի Երուանդի կոտորածէն և Պարսկաստան կ'ապաւինի, բազմաթիւ ծանօթ իշխաններու թիւի մէջ պէտք է համարել նաև զԱմատունիս, որք հիւրասիրութիւն և պաշտպանութիւն ցոյց տուած լինին մանկանն Արտաշիսի և Սմբատայ. և Մանուկեան կոչումն, հարկ չի դնէր մեր վրայ ընդունել որ նա հրէութենէ ծագած է, այլ ընդհակառակն կը յօժարինք Արգարու որդւոյ Մանուկայ Ստորին Հայոց և Ասորոց թագաւորական զարմէն համարել, որոնք կը թագաւորէին Եգիսիա: Որով երբ Արտաշէս թագաւորութեան կը հասնի, կը հրաւիրէ իւր բարերարներուց թագաւորազարմ մի իշխան (Վահան¹ անուն?), կը վարձատրէ գիւղերով և դասակերտներով: Գարձեալ Խոսրով Ա¹ն տան կոտորածի ժամանակ, Արտաւազդ և Օտայ Ամատունիք կը յաջողին ազատել զՏրդատը և Խոսրովի դուստրը և կը պահեն զԱնի Արշակունեաց Ոստանն և գերեզմաննոցն. մինչդեռ միւս նախարարներ զնացին առ Արտաշիսն և ընդունեցան աւոր տէրութիւնն: Խոսրով Գ¹ գերութեան ժամանակ դարձեալ Պարգեւ Ամատունին և Շաւարշ Կամսարականը փորձ կ'անեն ազատելու զԹագաւորն: Խոսրով Կամսարականի ազգակիցն էր, և սակաւ ժամանակ անցեր էր որ Շաւարշի եղբայրն Գազաւոն¹ թող վաղնջուց ազգականութիւնն՝ արշակունի անուամբ Խոսրովէն պատուել էր¹: Իսկ Պարգեւ Ամատունին և իւր որդին Մանուէլ Բ¹նչ կը ստիպէր զիրենք թէ իրենց

1. Այս անուն յատուկ և սիրելի է Ամատունի տան. Խոսրով Բ. ժամանակ Վահան Ամատունին կը յաղթէ Մազքթաց: Ս. Մեսրոպի ժամանակ Վահան Ամատունին է Հազարապետ. Վարդանանց պատերազմի մէջ, դարձեալ Վահան Ամատունին է Տանուաւորն և այլն: Գիտելի է որ Վահան և Արտաւազդ անուններն յաճախ Մամիկոնիան Տան մէջ զործածական են անուններ որ տոհմական էին Հայոց ազնուականութեան մէջ. և սակայն Մամիկոնեանք, ազատ են հրէայ լինելու զազաւորէն:

2. Եւ զքեզ, Գազաւոն, արիւն իմ և հարազատութիւն, ոչ ըստ վաղնջուց ազգականութեան, այլ ըստ արդեանս՝ որ ի մօրէ ցումմէ Արշանուշայ արշակունւոյ, հանեալ զքեզ ի հայրենեաց քոց Կամսարականաց և ի մայրենիս քո յիմա առեալ ազգ, արշակունի անուամբ պատուեցից. (Խոր. զիրք Գ. զԼ. իբ):

կեանքը և թէ բոլոր տոհմն մահուան վտանգին ենթարկել. գիտենալով որ այդպիսի գործոյ մը պատիժն մահ է և ջնջումն ազգատոհմին: Առ այսպիսի գործ անձնանուէր և քաջայանդուզն միայն ազգականութեան և արենակցութեան զգացմունքն կրնար զրդել: Այնպէս որ եթէ Պարգեւ Ամատունին մերձաւոր ազգական չլինէր Խոսրովայ, Արտաշիր չէր հրամայէր մի կերպ տիկտեսակ հանել և դնել Խոսրովի աչքի առաջ, որպէս զի սաստկացնէ անոր կսկիծն և գերութեան տանջանքն: Մանաւանդ աւելի իմն հաւաստիք Ամատունեաց ազգակից լինելուն Արշակունեաց հետ, կ'ուզեմ յիշել նաև Խոսրով Բ՛ վերաբերմունքն առ Վահան Ամատունին որ Մասքթաց յարձակումն քաջապէս վանելէն զկնի, Խոսրով Օշական զիւղն կը պարզէ Ամատունոյն, ուր կը հաստատէ զիւր բնակութիւն: Արդ Այրարատեան աշխարհն բնիկ սեփախաւորիւն էր Արշակունեաց, հազիւ թէ Խոսրով օտարի մը տար այդ զիւրը, գեղեցիկներուց մէկն, եթէ Ամատունիք ազգակից չլինէին Արշակունեաց: Ինչպէս Տրդատ ևս պարզեց Շիրակն և Արշարունիքն իւր ազգակից կամաարականաց: Գեռ աւելին կայ. Ամատունիք ազգականութիւն ունեցած են նաև Լուսաւորչայ տանը հետ, զի Օտայ կեսարիայէն կը ճանաչէր ըզ-Գրիգոր, երբ նա իբր օտարական (?) և անձանօթ Տրդատայ ծառայութեան մէջ կը մտնէ: Յետոյ Արտաւազդ (անշուշտ Ամատունի) փեսայ Օտայի կը մատնէ զԳրիգոր Անակի որդին լինել. մինչ Օտայ Զնոր Գլակայ մէջ, Գրիգորի աներոջ քեռի կը կոչուի: Այս խնամութիւնն օտարութեան մէջ, արենակցական կապերով միացուցեր էր այս երկու տներն. անոր համար զուցէ Մեսրոպը, աւելի հակեալ էր առ Ամատունիս, որոնք ինչպէս յիշեցինք անձնանուէր եղած են առ Արշակունիս և առ Տունն Գրիգորի, որով իբրև առ առաւել ընտանի կը յայտնէ իւր փափաքն թաղուելու յՕշական:

*
* * *

Մեսրոպը մեռաւ այնպիսի ժամանակի մէջ, երբ արդէն գործը հաստատուն հիմունքների վրայ դրուած էր, և երկիւր չկար այլ ևս վնասուելու ժամանակի հարուածներէն: Հոգին լուսաւոր նշանի շողի հետ չուելով յերկինս, սրովբէատես աչօք Մասեաց սրբամաքուր գազաթէն զիտեց իւր քառասնամեայ երկար տընութեանց, արտասուաց և հեծեծանաց բեղմնաւոր արդիւնքն. աչեց Հայաստանի դալարագեղ հասակներն և բանաւոր անդաստաններն, մեղուաջան մշակներն, զննեց մտքի տիրապետութեան յաղթանակն. զգաց որ իւր կանգնած ամբարտակն ոչ բռնութիւն, ոչ ժամանակն չպիտի կարենան կործանել, այլ

1. Իսկ Պարգեւ ի կալանս բմբունեալ, ածաւ առաջի Արտաշրի, և տիկտեսակ գործեալ ուսուցմամբ, հրամայեաց դնել յանդիման Խոսրովայ հանապագ: (Խոր. զԲԲ Գ. զԼ. Ժ.):

զուգահաւասար իւր նուիրական Մասեաց, վսեմ և խրոխտ զուլին և կերպարանքն ցոյց պիտի տայ զալիք ազգերու. դա Հայի կեանքն է որ անոր հետ պիտի ապրի: Եկեղեցւոյ սաղմոսաց մրմունջն պիտի խառնուի դրախտի գետերու մոնչիւնի հետ, արբուցանելու Հայոց հոգին. որով միշտ նորոգուի և վերածնանի ժամանակի հնութեան մէջ: Գիր և զրականութիւն եղաւ մարմնացումն հայութեան, ազգային կեանքն խտացաւ մագաղաթներու ծալքերու մէջ. քարեր պիտի մաշին, պարիսպներ կործանին, քաղաքներ հետախաղաղ պիտի ծածկուին հողի տակ, սակայն մեր նախնեաց մատենագրութիւնն պիտի մնայ կոթող մը անցեալ հայութեան, յոյս մը ապագայ սերնդեան, միջոց մը իրեն գոյութիւնն պաշտպանելու և ոյժ մը վերանորոգութեան և վերածնութեան: Միայն Մեսրոփը անունն ասելն, կը բովանդակէ յինքեան քառասուն դարուց պատկերն, որոյ առջեւ դարեր յարգանքով կը խոնարհեցնեն իրենց զուխը:

Ժեղ դարաշրջանի կատարումն՝ համօրէն գրական աշխարհի յարգանաց արիտուրն էր որ Մեսրոփայ անմահ ճակատին լուսասփիւռ մը կ'աւելցնէ: Մինք ալ առաջիկայ գրութեամբ կամեցանք մեր նաքարակիտն ձգել հայրենի զանձանակին մէջ, ուզելով պատուել անոր ծագումն և ճնունդն, ջանացինք ցուցանել որ թագաւորական և Հայրապետական տներու պատուաստէն բողբոջած եզական ընձիւղ մ'էր, և անով կարողացաւ գործել և ի կատար ածել գերմարդկային, գործը, գրոց գիւտն Հայոց, Վրաց և Աղուանից, և Հայկական Մատենագրութեան սկզբնաւորութիւնն և յառաջադիմութիւնն, անով յառաջ եկած խմորումն երեք դրացի քրիստոնեայ ազգերու, և այն ևս այնքան սուղ ժամանակի մէջ:

Արդարեւ ապշեցուցիչ է մտածելն անգամ թէ՛ մի մարդ որ երեսուն և հինգ տարիներ հանդիսացաւ իրրե համաշխարհի ախոյեան, մի գերբնական էակ, մի ստեղծագործական ոյժ, ապրեցաւ և գործեց և կերպարանափոխեց ներկայ և զալիք ժամանակները, վերածնանելով մի ողջոյն ազգ բարբարոսութեան խաւարէն, լուսոյ, յառաջադիմութեան, քաղաքակրթութեան շաւիղի մէջ դնելով, տպաւորելով մի այնպիսի անջնջելի կնիք իւր ժամանակին, որ Հայն Ոսկի դար պիտի կոչէր, հազիւ գիտենք թէ Հացեաց գիւղէն էր և երանելի Վարդանի որդին: Մեսրոփի գրական և քարոզչական աշխարհակալութեան առջև չեմ ասեր ժողովուրդ, շինականք և քաղաքացիք, համակրողների կամ աշակերտների մի խումբ, այլ Հայաստանի և օտար աշխարհաց ամենաբարձր ազնուականութիւնն, ազատք, իշխանագունք¹, թագաւորք² և կայսերք,³ Եպիսկոպոսունք և Հայրապետք⁴ ելեկս առնեն իրենց յար-

1. Կորիւն, էջ 14

2. Կոր. էջ 15.

3. Կոր. էջ 17:

4. Կոր. էջ 18:

զանաց և պատուասիրութեանց ցոյցերու մէջ, մանաւանդ Բիւզանդիոնի զոռոզ արքունիքում, վերջապէս այն սերտ, համերաշխ և անբաժան զուգակցութիւնն, գործակցութիւնն, աննախանձ փառաբանութիւնն առ անձն Մեսրոփայ ի կողմանէ Ս. Սահակայ և Վրամշապուհ թագաւորին ապացոյց մ'են նորա բարձր և ազնուական ծագումին. բաւական են փառատելու ամեն տարակոյս և հաւաստելու գրեթէ անվրէպ կերպով, Մեսրոփայ մեծ նախարարական Վահունեաց ցեղէն սիրելուն, Արշակունի թագաւորական տան ազգակցութեան և Ս. Գրիգորի ազգի հետ արենակցութեան: Այլազգ այդ մեծ մարդու կեանքն որ մինչեւ ցարդ իրրև մի առեղծուած հասեր է մեզի դարուց ի դարս, անհասանելի և անբացատրելի կը մնայ թէ ինչպէս «մի համեստ զիւղացի» հակառակ դարու ոգւոյն, քաղաքական զուտ ազնուապետական դասակարգին՝ վարած լինի մեծամեծ և պատուաւոր պաշտօններ թագաւորաց արքունիքում, զինուորական արուեստով սիրելի եղած իւր զինուորաց¹, յետոյ մերկայած «գիշխանակիր ցանկութիւնս» այսինքն իշխանական մարմնական պատիւն որ էր Տանուտէրականն. և ուր որ կը ներկայանայ թէ Հայոց աշխարհի մէջ և թէ օտար արքունիքներում իրրև ծանօթ, իրրև համահաւասար պատուով և աստիճանով թագաւորավայել ընդունելութիւն կը գտնէ. ի նկատի առնելով որ եկեղեցական դասակարգի մէջ բարձր աստիճան չունէր, ոչ եպիսկոպոսական (և թերևս նաև քահանայականն), մինչդեռ ամենքն թագաւոր և Հայրապետ միծազոյն պատիւներ կը շուայլն իրրև ազնուազգիի մը, իրրև առ Ուսուցող և Վարդապետ Հայոց ազգին, Հայ դպրութեան: Մեր ինքնին կը կանխենք մեր ուսումնասիրութեան նուրառի լինելը խոստովանելու, զուցէ և առանց խոր հիմունքներ ձգելու ըննադատական հողի վրայ. սակայն ապագայի ըննադատութիւնն և կամ մեղադրանքն չկասեցուց զմեզ՝ ինչպէս ասացինք, ամուլ քարեր իրար շփելու, յորմէ ելած աղօտ լոյսն գուցէ ծագէ նշոյլ մի հաւաստի Մեսրոփայ ծագման, ազգի և տոհմի վրայ և պատճառ տայ իմաստնագունից հասնելու լաւագոյն եզրակացութեանց²:

Երևելի աշխարհիս տիեզերական յորինուածի մէջ, ոստումներ տեղի չեն ունեցած, բնութիւնն Սատուծոյ ձեռքէն ելած կանոնաւոր կերպով ընթացեր է անկատարէն դէպ ի կատարեալն գնալով: Այսպէս նաև բանաւոր աշխարհի մէջ ոստումներ չեն տեսնուած, այլ քաղաքակրթութիւնն իւր զարգացման աստիճաններէն պէտք է անցնի կատարելութեան հասնելու համար, մեծ մարդ յանկարծ չի ծնանիր, այլ հարկ է որ մի ժողովրդեան և տոհմի երակներու մէջէն սողան քաղաքակրթութեան սերմունք դարերու ընթացքի մէջ և այն առեն կարելի է սպասել մեծ խելքի, տաղանդի և հանճարի տէր մարդկանց: Ոչ մի Սողոն, ոչ մի Նու-

1. Սակայն այրուծին Հայոց բովանդակ ի ձեռն նախարարացմ առջնորդէր ի պատեբազմիս (Եղիշէ էջ 11):

2. Feci quod potui, faciant meliora potentes. Արարի որչափ կարացի, Թող առնեն լաւագոյն որք կարողքն են:

մա, ոչ մի Պերիկլէս, ոչ մի Օգոստոս կամ Նապոլէոն, Հօթենդոսներ կամ Զուլուներ չեն կարող ծնանել: Այսպէս մեր հինգերորդ դարն չէր կարող ծնանել մի Մեսրոփը, եթէ ասոր նախահայրերու երակներու մէջ խաղացած չլինէր դարերէ ի վեր քաղաքակրթութեան աւիշն: Մեսրոփը եղաւ լուսափայլ աստղ մի պերճապայծառ համաստեղութեանն որ դարերու ընթացքի մէջ իւր անշէջ վառարանէն սփռեր է Ասքանազեան ազգին և Հայաստան աշխարհի վրայ կրօնքի և գիտութեան ճառագայթներն: Կրօնք և գիտութիւն թէ հեթանոս և թէ քրիստոնեայ դարաշրջաններու մէջ, ապրել, սնել և աճել են քաջատոհմիկ Վահունեաց ազգի մէջ, որ յանյիշատակ դարերէ ի վեր Աշտիշատու հրաշագեղ սարաւանդակի վրայից և ակնապարար Հացեաց դրախտի ձորակից և հովասուն պուրակից ջերմացուցել, լուսաւորել և ապրեցուցել է Հայաստանի սիրտն. պահել, պաշտպանել և ծաղկեցուցել են կրօնքն, սիրել և մշակել և ուսուցել են գիտութիւնն, որոց փառագագաթն կը հանդիսանայ իրենց անզուգական գաւակն Մեսրոփը, որ իրաւամբ կրնայ կոչուիլ Փրկիչ¹ և բարերար Հայ ազգի:

Հ. ԳԱՐՐԻԷԼ Վ. ՆԱՀԱՊԵՏԵԱՆ

1. Կարգեալ այնուհետև Փրկչին առաջնորդութեամբ զգիր գրենոյն հայերէնի և հելլենացի ուղղեալ յօրինուածս (Ղազ. էջ 42):

